

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Samir Nizami oğlu

“Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsi”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 60401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşmanın adı: Beynəlxalq maliyyə və valyuta kredit münasibətləri

Elmi rəhbər: dos. Məmmədova S.M

Magistratura mərkəzinin rəhbəri: i.e.d., prof. Manafov Q.N

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Hacıyev Ş. H.

MÜNDƏRİCAT

I FƏSİL QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA İQTİSADİYYATININ TRANSMİLLİLƏŞMƏ TENDENSİYALARI.....	9
1.1 TMK-ların xarici investisiyalar axımında artan rolu.....	9
1.2 Dİ-da TMK əsas göstəricilər sistemi və onların təhlili.....	20
II FƏSİL QLOBAL İQTİSADİYYATDA KAPİTAL İXRACININ FORMALARI.....	34
2.1. Kapital ixracının formaları.....	34
2.2 Qloballaşmaya təsir edən əsas amillər.....	40
2.3 Transmilliləşmə və rəqabət siyasəti.....	46
III FƏSİL DÜNYA TƏSƏRRÜFATI SİSTEMİNDƏ TMK-LARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ.....	52
3.1 Qlobal strategiyanın növləri.....	52
3.2 Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında TMK-ların rolu - BP nümunəsi.....	55
NƏTİCƏ və TƏKLİFLƏR.....	62
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	68
ƏLAVƏLƏR.....	70
SUMMARY.....	75
PE3IOME.....	76

GİRİŞ

Dissertasiyada qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatı və müasir ədəbiyyatlarda geniş yer tutan dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsi prosesinin mühüm aspektlərinin təhlili aparılmışdır. Burada, xüsusilə, transmilliləşmə prosesinin empirik və nəzəri əsasları, ona təsir edən amillər, transmilliləşmənin dünya iqtisadiyyatında rolu kimi mövzular əsas tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə, xüsusilə, əksər milli iqtisadiyyatların açıq olduğu bir şəraitdə bu mövzu kifayət qədər aktualıq kəsb edir. Bir tərəfdən korporasiyaların mənfəəti artırmaq və risklərin diversifikasiyası məqsədilə beynəlxalq bazarlara çıxma cəhdləri, digər tərəfdən ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadi inkişafa nail olmaq və birbaşa xarici investisiyalar cəlb etmək məqsədilə transmilli şirkətlərə duyduqları ehtiyac transmilliləşmə prosesinin əsasını təşkil edir. Buna baxmayaraq, iqtisadi nəzəriyyə transmilliləşmə prosesinin heç də həmişə tərəflər (transmilli korporasiyalar (TMK) və parnyor ölkə) üçün müsbət təsiri olmadığını deyir.

Belə ki, TMK-lar aşağıdakı kimi xarakterizə oluna bilər:

- Mərkəzləşməmiş idarəetmə - milli və regional bölmələr holding şirkətdən müstəqildir və avtonom xarakter daşıyır;
- Çoxsaylı istehsal xətləri mövcuddur;
- Qarşılıqlı əlaqəli funsiyalara malikdirlər.

Bu dissertasiya işində, həmçinin, qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının transmilliləşmə prosesinin kəmiyyət təhlili də aparılmışdır. Belə ki, bu empirik tədqiqat birbaşa xarici investisiyalar və digər iqtisadi göstəricilər əsasında ölkələrin və TMK-ların təhlilinə istiqamətlənir. Bu kontekstdə dissertasiya iki əsas məqsədə xidmət edir. Bunlardan birincisi, birbaşa xarici investisiyaların qoyulmasına dair qərar qəbul edərkən şirkətlərin nəzərə aldığı əsas amillərin üzə çıxarılmasıdır. Bu amillər işçi qüvvəsi xərcləri, iqtisadi və siyasi sabitlik kimi amillər ola bilər. İkincisi, "şirkətlər niyə transmilliləşirlər?" sualına cavab axtarmaqdır. Güman edilə bilər ki, bu ilk növbədə gəlirin artırılması və risklərin diversifikasiyası ilə bağlıdır.

Tədqiqatın sadalanan məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- Birincisi, dissertasiya ölkələrin çoxmilliləşmə indeksinin müəyyənləşdirilməsində birbaşa xarici investisiyalar nəzərə alınmalı olub olmadığını üzə çıxarmalıdır.
- İkincisi, çoxmilliləşmə prosesinin faktorları müəyyənləşdirilməli və reqressiya təhlili əsasında yoxlanılmalıdır.
- Üçüncüsü, TMK-ların real nümunələr üzərində müqayisəsinin aparılmasıdır.
- Sonuncusu, reqressiya təhlilindən istifadə edilməsinin qiymətləndirilməsi məqsədilə lazımi informasiya resurslarının olub olmaması məsələsini aydınlaşdırmaqdır.

Dissertasiya işi üç fəsil və yeddi paraqraftan ibarətdir. Birinci fəsildə, qloballaşma məhfumu, yaranma zərurəti və qloballaşmanın təsirləri izah olunur. Həmçinin, qloballaşmanın tərkib hissəsi olan transmilləşmə tendensiyaları və TMK-ların xarici investisiyalar axımında artan rolu təhlil olunmuşdur. İkinci fəsildə kapital ixracının formaları, birbaşa xarici investisiyaların timsalında empirik təhlili aparılmış və transmilliləşmənin rəqabət siyasətinə təsiri öz əksini tapmışdır. Nəhayət, üçüncü fəsil global strategiyaların və Azərbaycanın transmilliləşmə prosesində iştirakının BP şirkəti nümunəsində rolunun qiymətləndirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir iqtisadi nəzəriyyənin ən aktual mövzularından biri olan qloballaşma və dünya iqtisadiyyatında transmilli tendensiyalar ölkələrin zəruri tələbi və əsas istiqamətidir. Hər iki mövzuda dünya iqtisadiyyat ədəbiyyatında çoxlu sayda kitab, məqalə və tezislər kifayət qədər çoxdur ki, bu da mövzunun aktuallığından irəli gəlir. Kapital ixracının formaları, rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi, TMK-ların müasir vəziyyəti, dünya iqtisadiyyatında transmilliləşmə göstəriciləri və eyni zamanda bu iqtisadi axımların Azərbaycana təsirləri makroiqtisadi nəzəriyyənin müasir problemidir. Bütün bunlar dissertasiya

mövzusunun aktuallığını müəyyənləşdirmiş, eyni zamanda, transmilliləşmə əlaqələrinin düzgün müəyyən edilməsinin qarşısına mühüm tələblər qoymuşdur.

Tədqiqatın predmet və obyektı. Problemin öyrənilməsi üçün tədqiqatın obyektini qloballaşan dünyda transmilli korporasiyaların dünya iqtisadiyyatındakı transmilliləşmə meyilləri təşkil edir. Tədqiqatın predmeti qloballaşma və transmilliləşmə prosesinin məzmunu, formaları və Azərbaycanın bu proseslərində iştirakının müasir vəziyyəti və səmərəliliyin yüksəldilməsinin təhlili hesab olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Məqsəd dünya iqtisadiyyatındakı transmilli üsurləri və onların qloballaşmaya necə təsir etdiyini və təhlil etməkdir. İşin məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatın konkret vəzifələrinə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- Xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması şəraitində dünya transmilliləşmə xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və Azərbaycanın global proseslərdə iştirakının nəzəri-konseptual çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- Qloballaşma şəraitində səmərəli fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində mövcud qrafik interpretasiyanın meyarlarının təhlili və sistemləşdirilməsi;
- TMK-ların dünya iqtisadiyyatında iştirakının yeni göstəricilər sisteminin işlənməsi;
- Xəpital ixracı yolu ilə yeni bazarların potensial sahələrinin aşkar edilməsi;
- Rəqabət üsünlüklər konsepsiyasının fundamental əsəsləri və praktiki yolların tədqiqi;
- Ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının daha da dərinləşdirilməsi və perspektiv imkanların müəyyənləşdirilməsi və s.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını transmilliləşmə proseslərini əhatə edən konsepsiyalar və nəzəri müddəalar, xarici iqtisadçı alimlərin qloballaşma və transmilli fəaliyyətlərin idarəedilməsi məsələlərinə həsr edilmiş elmi tədqiqatları, dünya ölkələrinin təcrübəsi, yerli iqtisadçı alim və mütəxəssislərin bu mövzuya dair elmi-nəzəri və praktiki fikirləri və s. təşkil edir. Tədqiqat zamanı beynəlxalq təşkilatların TMK-lar haqqında hesabatları, yerli eləcə də

xarici Azərbaycan Respublikasının Qanunları, qloballaşma fəaliyyətinə dair sənədlər, İqtisadi İnkişaf, Xarici İşlər Nazirliklərinin təlimatları, qaydaları və arayışları, habelə digər normativ və direktiv sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Təhlilin metodoloji əsasını dialektik yanaşma təşkil edir. Təhlil zamanı analiz və sintez, induksiya və deduksiya, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisə, riyazi – ekonometrik və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. İnformasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik statistik məcmuələri, Dünya Bankı, BMT-nin ixtisaslaşmış orqanları, ÜTT-nin məlumat bulletenləri və hesabatları, İqtisadi İnkişaf, Maliyyə və Xarici İşlər Nazirliklərinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Milli Bankın məlumatları və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatındakı meyllər müəyyənləşdirilmiş, onun müasir göstəriciləri hazırlanmışdır. Eyni zamanda ölkədə transmilliləşmənin və xarici iqtisadi fəaliyyəti səmərəliliyinin artırılması yolları göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın əsas müddəsi, hazırlanan əməli nəticə və təkliflər, transmilli iqtisadiyyatın formalaşdığı indiki şəraitdə dünya iqtisadiyyatında qlobal aspektlər nəzərə alınaraq, transmilliləşmənin uğurlu inkişafını və ölkənin müasir integrasiya proseslərində səmərəli iştirakından bəhs etmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil və ya yeddi paragraf, nəticə və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işi 76 səhifədən ibarətdir. Tədqiqat zamanı 7 qrafik və 7 cədvəldən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin I fəslində TMK-ların xarici investisiya axımında artan rolu, eləcə də dünya iqtisadiyyatında TMK-ların əsas göstəricilər sistemi və onların təhlili aparılmışdır.

Dissertasiya işinin II fəslində Kapital ixracının formaları, qloballaşmaya təsir edən əsas amillərin analizi və rəqabət siyasətindən bəhs olunmuşdur.

Dissertasiya işinin III fəslində Qlobal strategiyanın növləri və Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında TMK-ların rolu (BP nümunəsi üzərindən araşdırma) üzərindən tədqiqat aparılmışdır.

Nəticə və təkliflərin qısa xülasəsi: Dünyada transmilli tendensiya günün gündən çoxalmaqdadır. Xüsusilə mikroelektronika və maşınqayırma sənayesindəki elmi kəşflər dünyanı balaca bir “kənd” halına gətirmişdir. Artıq ekvator xəttinin ətrafında reaktiv təyyarə ilə 12 saat müddətində bir dövrə vurmaq mümkündür. Bu eyni zamanda o deməkdir ki, beynəlxalq bazarlar bir birinə yaxınlaşıb, hətta vahid dünya bazarı adlanan mücərrəd təmin ortaya çıxmışdır. Bu da öz növbəsində şirkətlərə daha çox gəlir əldə etmək üçün stimula yaradır. Nəzərə alsaq ki, şirkətin quruluş məqsədi kar marjasını maksimumlaşdırmaqdır onda qloballaşma və transmilliləşmə tendensiyalarının əslində çox təbii bir proses olduğunu görürük. Bu tendensiyanı daha da sürətləndirən isə texnoloji sferada yaşanan inkişaf və yanaşı dövlətlərin öz milli sərhədlərini aşaraq dünyaya inteqrasiya etməsidir. Xüsusilə burada İEO-lərin TMK-ları bir biriləri ilə rəqabətə girərək məhsul çeşidləndirilməsinə gedir ki, bu da əlavə tələbin yaranmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda şirkətlər innovativ yeniliklər etməklə alıcılarda maraq oyadırlar. Alıcıları razı salmaq üçün satış sonrası xidmət servisi, çatdırılma və quraşdırılma, vaxtaşırı sazlama kimi xidmətlərlə öz bazar paylarını artırır. Bunlarla yanaşı dünyada mövcud olan uyğuluq sertifikatları (məsələn; ISO) vasitəsilə öz müştərilərinə güvən verirlər.

Təbii ki, belə olan halda İEO və AİEO –lərin şirkətləri böyük TMK-larla rəqabətdə uduzurlar. Bunun başlıca səbəbi bəşəri sərmayə faktorudur. Hələ də bəzi ölkələr, dikator və avtoritar rejimlə idarə olunurlar. Belə də bu cür ölkələrdə həm sahibkarlığa şərait yaranmır həm də beyin köçü yaşayırlar. Bu da ölkələrin dünyaya inteqrasiyasını gecikdirir , transmilliləşmə və qloballaşma proseslərindən kənarda qoyur. Bir başqa səbəb də bəzi ölkələrdə təbii resursların qıt olması və ya torpaqların istifadəyə yararsızlığından qaynaqlanan geridə qalmalar olur.

İstənilən halda öz milli mənafeələrini və gələcəyini düşünən hər bir ölkə qloballaşma prosesindən təcrid olunmamalı, əksinə qloballaşmanın müsbət tərəflərindən öz xeyirinə istifadə etməlidir.

Təkliflər:

- Qloballaşma qarşısı alınmaz iqtisadi prosesə çevrilmişdir. Buna görə də hər bir ölkə bu prosesdə fəal iştirak etməli, beynəlxalq ticarətin gətirə biləcəyi sosial iqtisadi faydalardan yararlanmalıdır. Əks halda Şimali Koreya kimi təcrid vəziyyətinə düşülməkdir.
- Bu prosesi daha düzgün idarə etmək üçün beynəlxalq valyuta rejimi yaradılmalıdır ki, bu da beynəlxalq ticarətdə məzənnədən yarana biləcək riskləri aradan qaldıracaq.
- Ölkələr beynəlxalq ticarəti təşviq etmək üçün vergi sistemində islahatlar aparmalı, ixraca görə vergilərdə asanlıq yaratmalırlar.
- Xarici şirkətlərin loyallığını yoxlamaq üçün vahid reyster sistemi yaradılmalıdır.
- Dünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və digər beynəlxalq ticarət təşkilatları ölkələrə yanaşmada ikili standartları aradan qaldırmalı, az inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə xüsusi güzəştlər etməlidirlər.
- Azərbaycan qeyr-neft sektorundakı TMK-ların da fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır. Belə olduğu halda ölkədə həm məşğulluq səviyyəsi artar həm də “know-how” vasitəsilə ölkənin sənayeləşməsi sürətlənər, rəqabətə davamlı mallar istehsal edər.

Yerli şirkətlər artıq sadəcə yerli bazara beynəlxalq bazarlar çıxmağı qarşısına məqsəd qoymalı, müxtəlif beynəlxalq standart sertifikatları almaqla transmilliləşmə strategiyası seçməlidirlər.

I FƏSİL: QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÜNYA İQTİSADİYYATININ TRANSMİLLİLƏŞMƏ TENDENSİYALARI

1.1 TMK-ların xarici investisiyalar axımında artan rolu

Qloballaşma dünyada artan kütləvi ticarət və mədəniyyət mübadiləsi nəticəsində meydana çıxan inteqrasiya prosesidir. Bu prosesi dünya iqtisadiyyatında mal və xidmətlərin istehsalını və istehlakını kəskin şəkildə artıran qanunauyğunluq da adlandırmaq olar. Artıq ən böyük şirkətlər milli şirkət statusundan çıxıb bağlı ortaqlıqlar və ya transmilli korporasiyalar (TMK) səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər. Qloballaşmanın son yarım əsrdə daha da sürətlənməsi ilə bağlı kapitalın, malların və xidmətlərin sərbəst hərəkəti nəticəsində böyük şirkətlər birdən çox ölkədə əməliyyatlar həyata keçirir ki, bu da xarici ticarətin artımı ilə nəticələnir. Bu bir tərəfdən inkişaf etmiş ölkənin McDonalds və Starbuck kimi transmilli şirkətlərinin daha da zənginləşməsinə gətirib çıxarırsa, digər tərəfdən az inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etmiş ölkələr arasındakı məsafə daha da artır.¹

Yaxın zamanlarda ortaya çıxan və qloballaşma adlanan fenomenini dəyərləndirə bilmək üçün öncə bu hadisəni zaman axarı içərisində xüsusiyyətləri, səbəbləri və nəticələri ilə birlikdə qavramaq lazımdır. Əslində, qloballaşma tarixi anlam olaraq yeni bir anlayış deyildir. Qloballaşma adlanan bu proses XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq işlənməkdə olan bir termindir. 1917-ci ildə Rusiyada sosialist inqilabı və daha sonra II Dünya Müharibəsindən sonra Şərqi Avropa, Çin və Kuba kimi ölkələrin kapitalist sistemindən qopması bu prosesi ləngitdi. 1970-ci illərdən başlayaraq qloballaşma yenidən sürət götürmüş olsa da, yuxarıda bəhs edilən ölkələrdə bürokratik rejimlərin çökməsi və kapitalizm yoluna keçməsi ilə birlikdə 1990-cı illərdən sonra kapitalist böyük sərmayə dünya səviyyəsində bu dəfə daha da böyük bir vüsətlə və daha geniş bir coğrafiyada yayılmağa və hakimiyyətini dərinləşdirməyə başladı.

¹ Simon Reich, What Is Globalization? Working Paper #261 – December 1998

Beləliklə, qloballaşmanın günümüzdəki vəziyyəti bu inkişaf prosesinin nəticəsidir. XX əsrin son onilliklərində beynəlxalq münasibətlər dəyişməklə birlikdə iki əsrdir davam edən sənaye münasibətləri sistemi də yeni bir inkişaf mərhələsinə üz tutmuşdur. Bu prosesin içərisində olan ölkələr çox ciddi transformasiya yaşamaqdadırlar. Qloballaşmanın əsas müstəvilərindən biri xüsusən, SSRİ-nin və eyni zamanda sosialist düşərgəsinin dağılması ilə daha ön plana çıxan siyasi faktorlardır. Qloballaşmanın post-sosialist ölkələrə doğru ekstensiv genişlənməsi ilə, keçmişdə kommunizm və faşizmə qarşı mübarizədə olan ortaq qərb hədəflərinin yerini perspektivdə beynəlxalq terror, su və global istiləşmə kimi ortaq problemlərin alması gözlənilə bilər.²

Məhdud (iqtisadi) mənada qloballaşma, istehsal faktorlarının (kapital, əmək, təşəbbüskar, bilgi və mal) və xidmətlər ticarətinin bütün dünya miqyasında sərbəst və ardıcıl hərəkət qabiliyyəti qazanmasıdır. Geniş mənada qloballaşma isə, bir fenomendir və universal siyasi, ictimai və mədəni dəyərlərin milli baryerləri aşaraq lokal norma və rutinlər halını almasıdır. Hər yeni prosesdə olduğu kimi, qloballaşma mövzusunda da lehinə və əleyhinə tərəflər mövcuddur. Tərəfdarları qloballaşmanı onu çoxplanlı, geniş, insan həyatının hər tərəfini əhatə edən, dünyanı transformasiya edən bir proses kimi qiymətləndirirlər. Bu qrup, sahib olduğu bilgi, bacarıq, qabiliyyət, yenilikçilik və yaradıcılıq kimi keyfiyyət üstünlüklərindən dolayı qloballaşmanı öz nöqtəyi-nəzərlərindən idarə və təxmin edilə bilən hala gətirməkdədirlər. Öz təməl dinamikasından irəli gələn qloballaşma, iqtisadi platformada əmtəə və istehsal faktorlarının sərbəst axını üçün əlverişli şərait yaradaraq insan və cəmiyyət rifahının yüksəlməsində ən yaxşı vasitədir. Fəqət bu prosesin dünya miqyasında icra ediləcək məslək sahibi olmayanlar baxımından qeyri-müəyyənliyi və hətta təhlükəliliyi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Əməyin beynəlxalq mobilliyi, xüsusən də, onun yeni forması olan biliyin miqrasiyası timsalında, qloballaşmanın bir komponenti kimi qarşımıza çıxmaqda və bir çox amilin yanında məhz bu element sayəsində də global

² A G Hopkins, Globalisation In World History, 2002

istehsal strukturunun optimallaşdırılmasına və müəyyən dövlətlərin qloballaşmadan xüsusi faydalar götürməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən qloballaşma prosesi bu və ya digər dövlətlərin, istehsalçıların və istehlakçıların, qısaca anti-qlobalistlərin istəyindən asılı olmayaraq dərinləşəcək və inkişaf edəcəkdir. Beynəlxalq istehsal xarici ölkələrdə yerləşmiş müəssisələrdə aparıldığı kimi podrat üsulu ilə işlədilən yerli müəssisələrdə də aparılır. Bunun nəticəsi kimi xarici kompaniyalar nəinki, istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını alırlar, eləcə də ilkin investisiyaların qənaətinə və idarəetmə strukturunun sadələşməsinə (belə ki, podratçılar istehsalın fazalarına görə özləri cavabdehdir) nail olurlar. Bu istehsal birbaşa beynəlxalq xarakter alır. Məsələn, avtomobillərin (müxtəlif markalı) istehsalı yeddi ölkənin müəssisələri üzrə paylanıb və hər ölkə özünə aid istehsal fazasına görə cavabdehdir. Bu istehsalın başqa növü də mövcuddur. Baş müəssisə inkişaf etmiş ölkədə, amma detalların və komponentlərin yığılması başqa ölkədə yerləşir. Bu da beynəlxalq istehsal bazarları uğrunda mübarizənin əsas alətlərindən biri kimi sürətlə inkişaf edir. Qloballaşmanın praktiki gerçəkləşməsinə bir neçə faktor səbəb olmuşdur. Bunlardan birincisi iqtisadi liberalizmdir. Qloballaşma və izlənen neo-liberal siyasət dövlətlərin həm iqtisadiyyatlarında, həm biznesdə rolunu azaltmışdır. Bir tərəfdən, bir çox ikili və çox tərəfli beynəlxalq razılaşmalarda gömrük tariflərinin aşağı düşməsi, qeyri-tarif baryerlərin aradan qaldırılması, ixrac və idxal proseduralarının sadələşməsi baş verdi. Fəqət bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, çox tərəfli əməkdaşlığa önəm verən qlobal istehsal milli gəlir dəyişmələrinə həssas olan beynəlxalq əmtəə ticarətindən daha çox qloballaşmadan nəsibini almışdır. Xarici investor haqqında kodeksin qəbul olunması üçün artıq neçə illərdir Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) mübarizə aparması əbəs deyil. Bu sayədə, 1950-1960-cı illərdə beynəlxalq əmtəə ticarətinin oynadığı funksiyayı günümüzdə (1990-cı illərdən sonrası) fiziki, maliyyə və bəşəri kapital yerinə yetirir.

TMK-ların xarici investisiyalar axınında roluna keçməzdən əvvəl TMK-ların və birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) nə olduğuna cavab vermək lazımdır. Harvard

universitetinin professoru Riçard Kavesin³ tərifinə görə TMK o şirkətdir ki, ən az beş ölkədə yerləşən istehsal müəssisələrinə (zavod və ya xidmət göstərən müəssisə) nəzarət və idarə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, tərif iki hissədən ibarətdir: birincisi, ən az iki ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə nəzarət və idarə olunmalıdır. İkincisi, bu müəssisələr eyni şirkət tərəfindən idarə olunmalıdır. Ümumilikdə Helleinərə görə TMK-lar bir sıra amillər kompleksinin təsiri altında yaranır ki, onların da sırasına aşağıdakıları aid etmək olar:⁴

- məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsasında istehsalın və kapitalın beynəlmilləşməsi;
- kapitalın xaricə ekspansiyası, xaricdə müəssisə və filialların yaradılması;
- yüksək gəlirin əldə edilməsinə yönəlmiş səylər;
- beynəlxalq və milli miqyasda istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsinə aparan kəskin rəqabət;
- geoiqtisadi sərhədlərin əhəmiyyətinin azalması.

Beynəlxalq şirkətlərin yaranması birbaşa xarici investisiyalar ilə bilavasitə əlaqədardır. Dünya təcrübəsində beynəlxalq şirkətə müxtəlif dünya ölkələrinə birbaşa investisiyaları həyata keçirən iri şirkətin struktur təşkili forması kimi baxılır. Beynəlxalq şirkətin birbaşa xarici investisiyasının nəticəsi müxtəlif ola bilər. Bu zaman birbaşa qeyri-rezident sərmayəçinin 50%-də az paya malik olduğu xarici müəssisə, onun payının 50%-i keçdiyi qız firması və ya tam olaraq ona məxsus olan xarici filial yarana bilər.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) görə BXİ başqa ölkədəki bir müəssisəyə uzun müddətli mənfəət məqsədilə investisiya qoyulmasıdır.⁵ Başqa bir tərifə görə BXİ, bir ölkənin qarşılığını müxtəlif formalarda gələcəkdə ödəmək üzrə, başqa ölkələrdən təmin edərək qısa müddətdə iqtisadi gücünə əlavə edə biləcəyi maliyyə və ya texnoloji resurslar olaraq tərif edilməkdədir. Avropa Birliyində (AB),

³ Richard E. Caves, *Multinational Enterprise and Economic Analysis*, 2007

⁴ GK Helleiner, *Transnational corporations and direct foreign investment*, 1989

⁵ <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2013-en/04/02/01/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2013-34-en>

kapitalın sərbəst hərəkəti üçün 1988-ci ildə qəbul edilən və 1 iyul 1990 tarixində qüvvəyə minən 1988/361/ees sayılı direktivə görə, kapital hərəkətləri on üç hissədən ibarətdir:

1. Birbaşa investisiya;
2. Daşınmaz mal investisiyaları;
3. Normal olaraq kapital bazarında hərraca çıxarılan sənədlərlə bağlı transferlər;
4. Kollektiv investisiya şirkətləri qatılma sənədlərinə bağlı transferlər;
5. Normal olaraq pul bazarında hərraca çıxarılan sənədlər və digər vasitələrlə bağlı transferlər;
6. Finansal qurumlardakı cari hesablar və depozitlərlə bağlı əməliyyatlar;
7. Topluluqda oturan bir şəxsin tərəf olduğu kommersiya əməliyyatları və ya xidmət təmin etməsi ilə bağlı kreditlər;
8. Kommersiya borcları və kreditlər;
9. Təminat məktubları, digər qarantiyalar və girovlar;
10. Sığorta anlaşmalarının ifasına bağlı transferlər;
11. Finansal qiymətlərin fiziki idxal və ixracı;
12. Digər kapital hərəkətləri.

İƏİT-yə görə xarici kapital:

- Xarici investorun, şirkətin paylanmayan və təkrar investisiyaya çevrilən, qazanclardakı payını;
- Xarici investorun nağd və ya maddi kapital yoluyla ana şirkətdən hissə və borc sənədləri (qısa, orta və uzun müddətli borc sənədləri) alımı;
- Xarici investorun şirkətə təmin etdiyi kreditləri;
- Xarici investorun şirkətdən nağd olmayan makina və istehsal haqları alımları;
- Xarici investorun təmin etdiyi kommersial və digər kreditləri əhatə etməkdədir.

Yuxarıdakı təsnifatdan da göründüyü kimi, xarici ölkələrdə əldə edilən sərvətlər ya maliyyə, ya da real (fiziki) keyfiyyət daşıya bilər. Bir firmanın, bir ildən daha uzun bir müddət üçün faiz, dividend və kapital qazancı əldə etmək məqsədilə, başqa bir ölkənin pul və kapital bazarlarından maliyyə vasitəsi (xarici borclanma və səhm kimi daşınan qiymətlər) satın almasına beynəlxalq portfel investisiyaları (international portfolio investments) deyilir. Əgər bu əməliyyatı həyata keçirən tərəf xarici bir dövlət, beynəlxalq rəsmi bir qurum isə, buna da orta və uzun müddətli rəsmi xarici kapital hərəkətləri deyilir. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankından (DB) alınan uzun müddətli kreditlər və ya dövlətlərarası borc münasibətləri (bir ölkənin başqa bir ölkənin rəsmi istiqrazını satın alması və ya birbaşa kredit verməsi) bu qəbildəndir. Fəqət bir ildən daha qısa müddətli olan ticarət bonusları, finansman bonusları, xəzinə bonusları, depozit sertifikatları, müddətli bank depozitləri, ixracat kreditləri, prefinansman kreditləri, müxbir açıqları və s. kimi özəl və rəsmi xüsusiyyətlərə malik maliyyə axımları isə, qısa müddətli kapital hərəkətləridir. Xarici ölkələrdə əldə edilən və ya yaradılan bina, ərazi, fabriklər, istehsal təsisi, təchizat kimi maddi investisiyalara isə birbaşa xarici investisiyaları deyilməkdədir.

TMK-ların yaranmasına səbəbləri

Transmilli şirkətlərin yaranma səbəbləri aşağıdakılardır:

- xarici ölkədən tələbin yaranması;
- digər şirkətlərin rəqabətinə qarşı qorunmaq;
- mədəni fərqlərin olduğu ölkələrin bazarları haqqında məlumat əldə etmək;
- xarici bazarlara asanlıqla çıxmaq və qlobal şəbəkəni təkmilləşdirilmək;
- maliyyə qaynaqları taparaq investisiya xərclərini və risklər azaltmaq;
- nəzarəti əldə saxlamaq;
- vergi üstünlüklərindən istifadə etmək;
- qazanc əldə etmək;
- ucuz işçi gücündən yararlanmaq;
- stimullaşdırmaq;

TMK-ların yaranma tarixi

TMK-ların inkişafı əslində çox uzun davam edən bir mərhələdir. Bu prosesin başlanğıcı başqa ölkələrin təbii qaynaqları və kənd təsərrüfatı məhsullarını əldə etməyi qarşısına məqsəd qoyan və dövlətlər tərəfindən 1500-1800-ci illərdə Merkantilist kapitalizm və Koloniyalizm dövründə qurulan firmalarda axtarılmalıdır. 1800-1875 illəri arasında, TMK-ların qurulması üçün lazımlı infrastruktur inkişaf etmiş və firmalar tədarük və istehlak bazarlarını digər firmaları satın alaraq ələ keçirmişlər və ologopolistik bazar quruluşu ortaya çıxmışdır.

Dəmiryolları, teleqraf, buxar gəmisi, telefon, XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərindəki “Sənaye İnqilabı”nın müasir kütləvi istehsalın və bölgünün əsası oldu. Elə bu dövrdən sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyan şirkətlərdə yeni idarəetmə iyerarxiyasına ehtiyac duyuldu hansı ki, bu şirkətlər müasir TMK-ların bazası idi.

TMK-ların təkamülü və genişlənərək sürətlə irəliləyən dinamik inkişaf yolu haqqında müasir iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər söylənsə də, lakin bu prosesin əsasən aşağıdakı mərhələləri keçdiyi, əksəriyyət tərəfindən qəbul olunur:

1. birinci mərhələ - XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərinə qədər, yəni I Dünya müharibəsinin başlanmasına qədərki (1914-cü il) dövrü;
2. ikinci mərhələ - ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, 40-cı illərinə qədər olan müddəti;
3. üçüncü mərhələ - XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, 70-ci illərə qədər olan dövrü;
4. dördüncü mərhələ - ötən əsrin 70-90-cı illərini;
5. beşinci mərhələ - XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, bu günə qədər olan müddəti əhatə edir.

TMK-ların ortaq xüsusiyyətləri

Transmilli şirkətlər, investisiya fəaliyyətlərini birdən çox ölkədə davam etdirən, istehsalla əlaqədar qərarların bir mərkəzdən alındığı, müxtəlif yollarla özünə bağlı şirkətlərin qərarlarına təsir edən şirkətlərdir. IBM kimi fərqli ölkələrdə

fabrikləri, ofisləri və fərqli funksiyaları olan bir şirkət ola biləcəyi kimi Boeing kimi milli sərhədlərdən kənarında ixrac əməliyyatları edən bir şirkət də ola bilər.

Digər bir tərif: baş ofisi müəyyən bir ölkədə olduğu halda, fəaliyyətlərini bir və ya birdən çox ölkədə özü tərəfindən koordinasiya edilən şöbələr, kiçik şirkətlər vasitəsilə və mərkəz tərəfindən verilən qərarlarla ümumi şirkət siyasətinə uyğun olaraq icra edən böyük şirkətlərdir.

“UNCTAD”-ın son hesabatına görə hal hazırda dünyada 65.000-ə yaxın transmilli korporasiya iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərir. Ən böyük və tanınmış bəzi TMK-lar aşağıdakı Cədvəl 1-də verilmişdir.

Bir çox TMK-nın baş qərərgahları ABŞ, Avropa İttifaqı və ya Yaponiyadadır. Baxmayaraq ki, 1993-cü ilə qədər ilk 100 TMK-nın hamısı inkişaf etmiş ölkələrin payına düşürdü, 2007-də artıq siyahıda üç Koreya, bir Çin, Honkonq, Malaziya və Meksika şirkətləri də yer almışdı.

TMK-ların beynəlxalq ticarətdəki payı olduqca böyükdür. Məsələn, 2008-ci ildə ən böyük TMK-ların istehsal etdiyi məhsul dünya ÜDM-sinin 4% -i, aktivlərin 9%-i, ixracın 16, işçi heyətinin 11%-i, olmuşdur.

Bundan başqa TMK-lar dünyada ən çox birbaşa xarici investisiya edən subyektlərdir ki, 2000-ci inkişaf etmiş ölkələrə ildə 1.400 mlrd ABŞ dolları investisiya qoyulmuşdur. Bu, tendensiya 2008-ci il dünya maliyyə böhranına qədər artaraq davam etmişdir. 2007-ci ildə 1979 mlrd. ABŞ dollarına çatmışdır.

TMK-lar qloballaşma prosesi gücləndirir. Yatırılmış investisiya regionları iqtisadi cəhətdən dəstəkləyir, həm də inkişaf etmiş ölkələrlə yoxsul ölkələrin beynəlxalq bazarlarda qarşılıqlı əlaqələrini həyata keçirmiş olur.

İqtisadi ədəbiyyatda, BXİ ilə bağlı çoxlu sayda tərif verilmişdir. Bunlardan birinə görə, birbaşa xarici investisiyalar qlobal istehsalın səbəb olduğu maliyyə axınlardır.⁶ İqtisadi ədəbiyyatlarda geniş yayılmış təriflərdən bir başqası isə BXİ-ni, xarici bir ölkədə şirkət idarəetməsində uzun perspektivdə söz sahibi olmaya yetərli səviyyədə hissə alımı ilə reallaşdırılan investisiyalar adlandırır. BVF statistik

⁶ T Ozawa, Foreign direct investment and economic development, 1992

məqsədli çalışmalarda istifadə edilmək üzrə, birbaşa xarici investisiyanı, “beynəlxalq investorun hər hansı bir lokal şirkətin kapitalının 10%-indən artıqına sahib olması” olaraq tərif edilməkdədir.

Sıra	TMK-ların adı	Mənsub olduğu ölkə	İstehsal sahəsi
1.	General Electric	ABŞ	Elektirik elektronik
2.	Vodafone Group Plc	ABŞ	Telekommunikasiya
3.	Royal Dutch/Shell Group	Niderland	Neft sənayesi
4.	British Petroleum	B. Britaniya	Neft sənayesi
5.	Company Exxon Mobil	ABŞ	Neft sənayesi
6.	Toyota Motor Corporation	Yaponiya	Maşınqayırma
7.	Total	Fransa	Neft sənayesi
8.	Electricite De France	Fransa	Elektrik, qaz, su
9.	Ford Motors	ABŞ	Maşınqayırma
10.	E.O.N. AG	Almaniya	Elektrik, qaz, su
11.	Arcelor Mittal	Luksenburq	Metal və metal məm.
12.	Telefonica SA	İspaniya	Telekommunikasiya
13.	Volkswagen AG	Almaniya	Maşınqayırma
14.	ConocoPhillips	ABŞ	Neft sənayesi
15.	Siemens AG	Almaniya	Elektirik elektronik
16.	DaimlerChrysler	ABŞ	Maşınqayırma
17.	Chevron Corporation	ABŞ	Neft sənayesi
18.	France Telecom	Fransa	Telekommunikasiya
19.	Deutsche Telekom AG	Almaniya	Telekommunikasiya
20.	Suez	Fransa	Elektrik, qaz, su
21.	BMW AG	Almaniya	Maşınqayırma
22.	Hutchison Whampoa	Honkonq, Çin	Pərakəndəçi
23.	Honda Motor Co Ltd	Yaponiya	Maşınqayırma
24.	Eni Group	İtaliya	Neft sənayesi

Cədvəl 1: Ən böyük və tanınmış bəzi TMK-lar⁷

Bu dissertasiyada istifadə ediləcək olan statistik məlumatların mənbəyi BVF, İƏİT, UNCTAD və DB olduğu üçün, birbaşa investisiyaların BVF və İƏİT tərəfindən qərarlaşdırılan və “The Benchmark Definition of Foreign Direct Investment” adı altında nəşr olunan tərfi qəbul ediləcəkdir. Beynəlxalq arenada keçərlili olan bu tərifə görə isə, birbaşa xarici investisiya bir ölkədə yerləşən subyekt (investor), fərqli bir ölkədə uzunmüddətli iqtisadi mənfəət əldə etmə məqsədini əks etdirməkdədir. Mövzu

⁷ World Investment Report. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, UNCTAD, New York and Geneva 2009, s. 258.

baxımından BXİ daha çox önəm daşımaqdadır. Bunun iki əsas səbəbi mövcuddur. İlk olaraq, kəmiyyət böyüklüyü olaraq, BXİ digər növ xarici investisiyalar içərisində böyük bir paya sahibdir. Əslində portfel investisiyaları və qısa müddətli kapital hərəkətləri də böyük rəqəmlərlə ifadə olunur, ancaq bu vəziyyət müvəqqəti bir xarakter daşımaqdadır. İkincisi və daha da önəmlisi, getdiyi ölkədə uzun müddət qaldığı, investisiya ehtiyatını artırdığı, yeni iş sahələri yaratdığı üçün BXİ arzu edilən bir kapital ixracı formasıdır. Nisbətən qısa müddətli dividend və faiz gəliri məqsədi üzərinə qurulan və likvidliyi yüksək olan beynəlxalq portfel investisiyaları və qısa müddətli xüsusi kapital hərəkətlərinin isə ölkədəki iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə qarşı çox həssas olması və ən kiçik bir neqativ gözlənti qarşısında ölkəni kütləvi şəkildə tərk etməsi maliyyə böhranlarının ən önəmli səbəblərindən biri sayılmaqdadır. Məsələn, portfel investisiyaları formasında beynəlxalq kapital hərəkətlərinin 1994-cü ildə Meksikada, 1997-də Asiyada, 1998-də Rusiyada, 2000-ci ilin noyabr və 2001-ci ilin fevral aylarında Türkiyədə yaratdığı böhranlar, tələb daralması səbəbindən, real iqtisadiyyatda istehsalın azalmasına və xarici ticarət həcmnin daralmasına səbəb olmuşdur.⁸ Həmçinin, Asiya böhranı sırasında xarici ticarət bankları milyardlarla dollar krediti bölgədən bir neçə gün içində geri çəkdiyi halda, birbaşa xarici investisiyalar isə müvafiq səviyyəsini qorumuş, hətta bəzi hallarda optimist gözləntilər içində artım belə qeyd etmişdir. Bu səbəbdən keçmişdə bəzi, xüsusilə, spekulativ məqsədli və qısa müddətli, kapital hərəkətlərinə məhdudiyyət qoyan ölkələr, BXİ ilə bağlı son dərəcə liberal davranmışlar və bu mövzuda liberal qanunlar çıxarmışlardır. Beynəlxalq portfel investisiyaları və qısa müddətli kapital hərəkətləri ilə BXİ arasında, istər getdikləri ölkə, istərsə də qlobal nöqtəyi-nəzərdən, doğurduqları nəticələr baxımından müxtəlifliklər mövcuddur. Maliyyə bazarlarının yetərli infrastruktur yaradılmadan tam liberallaşdırılması bir çox baxımdan təhlükəlidir. Xüsusilə, inkişaf edən ölkələrdə qısamüddətli xarici özəl kapital hərəkətləri (isti kapital) xarici şokların təsirini artırma bilməkdədir. Çünki maliyyə bazarlarının kortəbii bir şəkildə liberallaşdırılması, ölkəyə daxil olan və

⁸ Zhang, K. H. (1999). Foreign direct investment and economic growth: evidence from ten East Asian economies. *Economia Internazionale/International Economics*, 52(4), 517-535.

çıxan isti pul axınını nəzarət altına almağı qarşısına məqsəd qoyan qanuni tənzimləmələrin ortadan qaldırılmasını lüzumlu edə bilər. Bilindiyi kimi, qısa müddətli kreditlər və müqavilələrin böyük əksəriyyəti valyuta riskinin idarəedilməsi ilə bağlı törəmə müqavilələrdir. Bu spekulyativ vəsait, fabriklərin qurmaq və ya yeni iş sahəsi yaratmaq kimi sabit kapital investisiyaları üçün istifadə edilmir. Eyni zamanda, şirkətlər ani bir qərarla geriye çəkilsə biləcək vasitələrdən istifadə edərək uzun müddətli investisiyalar yatırırlar. Hətta bu cür isti kapitalın gətirdiyi risk, inkişaf etməkdə olan ölkəni uzun müddətli investisiyalar üçün daha az cazibədar hala gətirə bilər. Bunun iqtisadi artım və inkişaf üzərindəki potensial mənfi təsiri açıqdır. Bu üzdən bəzi iqtisadçılar inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu cür kapital axınlarının daşdığı riskləri azaltmaq məqsədilə qısa müddətli xarici mənbədən olan kreditlərə bərabər miqdarda ehtiyat ayırmalarını belə tövsiyə edirlər.

1.2 Dİ-da TMK əsas göstəricilər sistemi və onların təhlili

Hadariyə görə transmilli korporasiyaların müxtəlif tərifləri olsa da, ümumi olaraq aşağıdakı iki xüsusiyyətə görə şirkətləri bu sinifə aid etmək olar:⁹

1. Bu korporasiyaların (TMK-lar) biznes fəaliyyətləri, əsasən də satış, mədən, emal, sənaye, araşdırma fəaliyyətləri birdən çox ölkədə həyata keçirildiyi üçün maliyyə cəhətdən sadəcə qurulduğu ölkədəki hissəsindən yox, bir və ya bir neçə ölkədəki filiallarından asılıdırlar.
2. TMK-ların menecment qərarları birdən çox ölkədəki fəaliyyətləri nəzərə alınaraq verilir.

Yuxarıda verilən dar tərifə əlavə olaraq, TMK-ların əsas göstəricilər sistemini geniş mənada aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

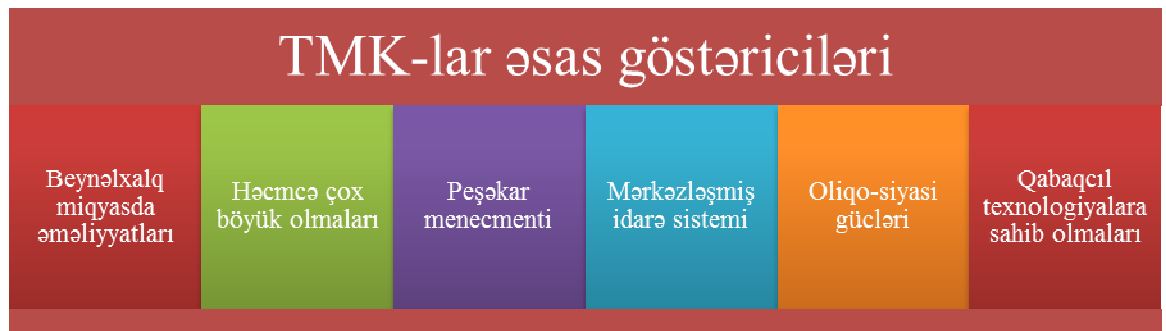
TMK-ların beynəlxalq əməliyyatları:

TMK-lar birdən çox ölkədə fəalliyət göstərirlər və birdən çox ölkədə zavodları, filialları və ofisləri var.

⁹ Yitzhak Hadari, "The Structure of the Private Multinational Enterprise," Michigan Law Review, 71, 1973

Həcmcə çox böyük olmaları:

Bu şirkətlər qlobal miqyasda əməliyyat apardıqları üçün onların işçi qüvvəsi, məhsulları, satışları və maliyyə imkanları çox böyükdür. Müqayisə üçün qeyd edək ki, "Apple" şirkətinin 2014-cü ildəki gəliri 52 milyard ABŞ dollarının çox olmuşdur. Bu rəqəm, bir çox ölkənin Ümumi Daxili Məhsulundan (ÜDM) daha çoxdur.

Şəkil 1: TMK-ların əsas xüsusiyyətləri

Peşəkar menecmenti:

TMK-ların menecerləri əsasən öz sahəsində peşəkar sayılan və dünyanın qabaqcıl universitetlərinin məzun olmuş şəxslərdən ibarət olur. Bu şirkətlər daima işçilərinə treyninqlər verməklə onları daha da peşəkarlaşdırır və bununla da öz bizneslərini inkişaf etdirirlər.

Mərkəzləşmiş idarə sistemi:

TMK-ların filialları bir qayda olaraq bağlı olduğu regional mərkəzlərdən və ya birbaşa baş ofislərindən idarə olunur. Filiallar yerli qaydalara uyğun fəaliyyət göstərsələr də, TMK-nın ümumi siyasəti çərçivəsindən kənara çıxmırlar.

Oliqosiyasi gücləri:

TMK-ların başqa bir xüsusiyyəti oliqopoliya və ya oliqosiyasi gücə malik olmalarıdır. Bu çərçivədə TMK-lar bazardakı əsas bir neçə gücdən biridirlər və bazarın gələcəyini də məhz böyük TMK-lar təyin edirlər. TMK-ların güclənməsiylə

birlikdə, bazarın kiçik iştirakçıları rəqabətə davam gətirməyərək bağlanırlar və TMK-lar tərəfindən alınırırlar.

Qabaqcıl texnologiyalara sahib olmaları:

TMK-lar ən qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edirlər və buna görə də daha kiçik miqyasda fəaliyyət göstərən şirkətlər bu cür investisiyalara maliyyə imkanları məhdud olduğundan bazarlar paylarını TMK-lara verməli olurlar.

BMT-nin tərkibindəki Ticarət və İnkişaf Konfransı təşkilatına (UNCTAD) görə, beynəlxalq şirkətlərin müəyyən edilməsinin bir neçə variantı mövcuddur. TMK üzrə BMT komissiyası beynəlxalq şirkətlər kateqoriyasına aşağıdakı əlamətlərə malik şirkətləri aid edir: ¹⁰

- hüquqi forması və fəaliyyət sferasından asılı olmayaraq iki və ya daha artıq ölkədə təsərrüfat vahidlərinə malik olanlar;
- bir rəhbər mərkəz vasitəsilə razılaşdırılmış siyasət və ümumi strategiya həyata keçirməyə imkan verən sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərənlər;
- şirkətin ayrı-ayrı vahidləri mülkiyyət vasitəsilə və ya digər şəkildə elə cür əlaqədə olmalıdır ki, bu vahidlərdən biri və ya daha böyüyü digərlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir, onlarla biliklərini, təcrübəsini və məsuliyyətini bölüşdürür.

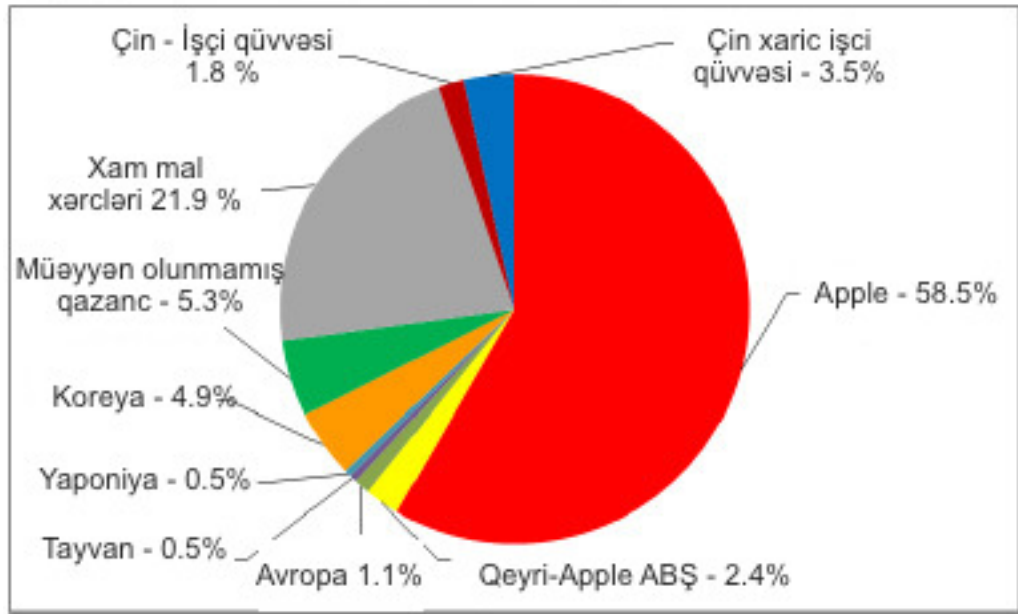
UNCTAD-ın sənədlərində transmilli şirkət ana şirkəti və onun filiallarını özündə birləşdirən səhmdar və ya özəl şirkət kimi göstərilir. Bu zaman ana şirkət yerləşdiyi ölkədən kənarda aktivləri və ya digər vahidləri idarə edən müəssisədir. TMK-ların əsas əlaməti kimi onların fəaliyyətinin beynəlxalq xarakter kəsb etməsini göstərmək lazımdır. TMK-lar aşağıdakı əsas cəhətlərlə xarakterizə olunurlar:

- TMK-lar dünya təsərrüfatının inkişafının, beynəlxalq əmək bölgüsü prosesinin aktiv iştirakçısıdır;

¹⁰ http://unctad.org/en/docs/diaeia200910a4_en.pdf

- bu şirkətlər üçün kapitalın hərəkətinin milli sərhədlərdə mövcud olan maneələrdən nisbi müstəqilliyi xarakterikdir;
- TMK-lar bir çox dünya ölkələrində öz əməliyyatlarını həyata keçirməklə dünya təsərrüfat əlaqələrinin tənzimlənməsində iştirak edirlər.

Apple şirkətinə məxsus iPhonun mənfəət bölgüsü - 2010

Şəkil 2: TMK-ların bir çox ölkədə fəaliyyəti və fərqli tərəflərin qazanclarına nümunə¹¹

Dünya praktikasında isə beynəlxalq şirkət dedikdə doğrudan da dünya əmtəə və istehsal amilləri bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilən iri şirkətlər başa düşülür. Bir qayda olaraq onların sırasına aşağıdakılara malik şirkətlər aid edilir:

1. satışın illik həcmi 1 milyard ABŞ dollarından az olmamalıdır;
2. ümumi dövriyyənin 1/5-dən 1/3-nə qədəri xarici əməliyyatların payına düşür;
3. xarici aktivlərin payı 25%-dən az deyildir;
4. ən azı altı ölkədə filialları mövcuddur.

Beləliklə, beynəlxalq şirkətlərin əsas keyfiyyət əlaməti kimi birbaşa xarici investisiyalar prosesi çıxış edir. Bununla əlaqədar, beynəlxalq şirkətlərin yaranması prosesini xaricdə birbaşa investisiyaların yerləşdirilməsinin motivləri (satış

¹¹ <http://www.forbes.com/sites/timworstall/2011/12/24/china-makes-almost-nothing-out-of-apples-ipads-and-i/>

bazarlarının genişləndirilməsi, ucuz resurslara çıxışın əldə edilməsi, mülkiyyətin alınması) ilə izah etmək olar. Bununla yanaşı, bu zaman beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin daha konkret motiv və məqsədlərini də nəzərə almaq lazımdır.

Transmilli xərclər nəzəriyyəsinə görə, istehsalın beynəlmilləşməsinin ən vacib stimulu kimi ana və xarici firmaların resurs potensialının (əsas fondlar, kadrlar, nou-haular) konkret xüsusiyyətləri çıxış edir. 1980-ci illərdən etibarən xarici istehsalın inkişafının izahı üçün əsasən perspektivdə firmanın rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsi motivindən çıxış edirlər. Bu zaman rəqabət qabiliyyətlik potensialına istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin yüksəldilməsi üzrə, innovasiya, istehsal və satış potensialının inkişafı üzrə ilkin signal rolunu oynayan amillər kompleksi kimi baxılır. Şirkətin fəaliyyətinin səmərəliliyi birbaşa olaraq daxili və xarici korporativ əlaqələrin optimallaşdırılması, partnyorlarla qarşılıqlı fəaliyyətin daha səmərəli zəncirinin seçimi ilə əlaqələndirilir.

Baş firma və onun xarici filialları arasında qarşılıqlı faydalı uzunmüddətli işgüzar əlaqələrin məcmu müsbət potensialı aşağıdakılardan irəli gəlir:

- nəqliyyat xərclərinin qənaətinə imkan verən qarşılıqlı çatdırma sisteminin inkişafı;
- şaquli əlaqələr əsasında ümumi satış şəbəkəsinin təşkil edilməsi;
- ümumi inkişaf strategiyası və idarəetmə sistemi çərçivəsində maliyyə, kadr, informasiya resursları ilə mübadilə;
- şirkətin gəlirlərinin məqsədmüvafiq differensasiyası məqsədlə şirkətdaxili qiymətlərin və əmək münasibətlərinin harmonlaşdırılması;

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 2002-ci ilin sonuna dünyada 64 min TMK fəaliyyət göstərmişdir ki, onların da nəzarətində bütün dünya üzrə 870 min xarici filial olmuşdur.¹² Onlar dünya sənaye istehsalının yarısına, xarici ticarətin 63%-nə, patent və lisenziyaların 4/5-nə nəzarət edirlər. Dünya taxıl, kofe, qarğıdalı, meşə materialları, tütün, dəmir filizi bazarlarının, 90%-i, mis və boksitlər bazarının 85%-i, çay bazarının 80%-i, banan, təbii kauçuk və xam neft bazarlarının 75%-i onların

¹² http://unctad.org/en/docs/iteiitv5n2a7_en.pdf

nəzarətindədir. ABŞ-ın ixrac əməliyyatlarının yarısı amerikan və xarici TMK-lar tərəfindən həyata keçirilir. Böyük Britaniyada onların payı 80%-ə, Sinqapurda 90%-ə çatır. Yeni texnologiyaların transferi ilə əlaqədar ödəmələrin böyük hissəsi TMK-ların daxilində həyata keçirilir: ABŞ-da onların payı 80%, Böyük Britaniyada 90% təşkil edir. TMK-ların 60%-i maddi istehsal sahəsində, 37%-i xidmət sahəsində, 3%-i isə hasilat sənayesində və kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərirlər.

100 ən iri global TMK-nın xarici aktivlərinin həcmi son illərdə 40,3% artaraq 2 968 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xarici satışların həcmi isə o qədər yüksək templə artmamışdır. Burada artım 5,5%-ə bərabər olmuş və ümumi məbləğ 2 247 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xarici filiallarda çalışan işçilərin sayı isə 16,2% artaraq 7 milyon nəfəri ötmüşdür.

Bu 100 TMS dünya iqtisadiyyatına çox güclü təsir göstərir, çünki beynəlxalq istehsalın nüvəsini formalaşdıran istehsal və maliyyə güclərinin əksəriyyəti məhz onların əlində cəmlənmişdir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, bu qrup TMS-lərdə transmillilik indeksi daha yüksəkdir və bu indeks artmağa doğru meyllidir: 1999-cu ildə bu indeks 52,3-ə bərabər olsa da, sonrakı iki ildə 5,5 bənd artaraq 57,8 təşkil etmişdir.

64 min TMK-nın xarici aktivlərinin 11,2%-i, xarici satışlarının 12,7%-i, işçilərin isə 13,3%-i bu 100 ən iri TMK-nın payına düşür.

Milli-dövlət mənşəsi baxımından 100 ən iri TMS-nin 90%-inin mənzil-qərargahları “triada”da (Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Yaponiya) yerləşir.

Ən çox TMK ABŞ-a məxsusdur. Belə ki, 100 ən iri TMK-dan 29-u bu ölkənin payına düşür. 100 ən iri TMK-nın xarici aktivlərinin 29,2%-i ABŞ şirkətlərinə məxsusdur. Bununla belə, “Qrup 100”ün daxilində ABŞ şirkətlərinin sayı demək olar ki dəyişməsə də, onların xarici aktivlərdəki payı aşağı düşməyə meyllidir. Eyni zamanda, ABŞ TMK-larının transmillilik indeksi artmaqdadır. “Qrup 100”də Yaponiya şirkətlərinin sayı isə əksinə, demək olar ki, yarıbayarı azalmışdır. Hazırda 100 ən iri TMK-dan 8-i bu ölkəyə məxsusdur. Yapon şirkətlərinin sayının azalması onların xarici aktivlərdəki payının da aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. 2001-ci ilin

yekununa görə bu rəqəm 7,2%-ə bərabər olub. Bununla belə, Yaponiya TMK-larının da transmillilik indeksi artmaqdadır.

100 ən iri TMK-lar arasında Avropa Birliyi ölkələrinə məxsus olanların sayı isə getdikcə artmaqdadır. 2001-ci ildə onlardan 51-i AB-yə daxil olan ölkələrə məxsus olub. Say artımı onların xarici aktivlərdəki payının da yüksəlməsinə səbəb olub. 2001-ci ildə bu rəqəm 54,9%-ə bərabər olub. Transmillilik indeksi isə əksinə azalmağa doğru meyillidir. Birlik daxilində isə “Qrup 100”ə daxil olan ən çox TMK Böyük Britaniya (17), Fransa (13) və Almaniyaya (11) məxsusdur.

“Qrup 100”ə daxil olan TMK-ların sahəvi ixtisaslaşmasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, telekommunikasiya sahəsində çalışan şirkətlərin sayı 1990-cı ildə 2-yə bərabər olubsa, 2001-ci ildə bu rəqəm 13 təşkil edib. Digər tərəfdən əczaçılıqla məşğul olan şirkətlərin sayı artıb. Bundan əlavə isə 1990 və 1995-ci illərdə ilk 100-lüyə kommunal xidmətlərin göstərilməsi ilə məşğul olan heç bir şirkət daxil deyildisə, 2001-ci ildə isə siyahıda artıq 9 bu cür şirkət olub.

Avtomobil sənayesində və neft hasilatı, emalı və daşınması, o cümlədən dağ sənayesində fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı demək olar ki, dəyişməyib.

Ən çox azalma isə elektronika və elektrik avadanlığı, ərzaq, içkilər və tütün, kimya və metallurgiya sənaye sahələrində baş vermişdir.

Şirkətin beynəlxalq istehsal-maliyyə əməliyyatlarına cəlb edilməsi səviyyəsini əks etdirən bu indeks TMŞ-lərin üç əsas parametrinin məcmuləşdirilməsi əsasında əldə edilir:

- xarici aktivlərin məcmu aktivlərə nisbəti;
- xarici satışların məcmu satışlara nisbəti;
- xaricdə fəaliyyətdə olan işçilərin sayının məcmu işçilərin sayına nisbəti.

TMK-ların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə aktivliyi də kifayət qədər yüksəkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin 50 ən iri TMK-sı əks olunmuşdur.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq şirkətlər xeyli müddətdir ki, yaranmalarına baxmayaraq, onların aktiv fəaliyyəti nisbətən yaxın zamanlarda başlanmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən TMK-lar üçün xarici

satışların məcmu satışlara və xarici aktivlərin məcmu aktivlərə nisbətlərinin yüksək olması xarakterikdir.

Ümumilikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin həcmələri (xarici aktivlər üzrə) nisbətən o qədər də böyük deyil. Onların xarici aktivlərinin orta göstərici 3,7 milyard dollara bərabərdir. Bu göstərici “Qrup 100” üzrə isə təxminən 30 milyard dollar təşkil edir.

Buna baxmayaraq, inkişaf templərinə görə “Qrup 50” “Qrup 100”ü kifayət qədər üstələyir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin TMK-ları arasında Honq-Konq, Cənubi Koreya, Sinqapur, Çin, Meksika və Braziliya TMK-ları çoxluq təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin 50 lider TMK-sı müasir iqtisadiyyatın əsas sahələrində əhəmiyyətli mövqelərə malik deyillər. Bununla belə, xidmət sferasında, xüsusilə mehmanxana biznesində onlar güclü mövqelərə malikdirlər. Digər tərəfdən, onlar getdikcə tikinti, neft emalı, elektronika və elektrotexniki avadanlıq, telekommunikasiya sahələrinə daxil olurlar.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən olan TMK-lar müasir dünya iqtisadi həyatında ən yeni hadisələrdən biridir. Onların yaranması daha çox postsosialist dövlətlərinin öz təsərrüfat institutlarını dövlətin və iqtisadiyyatın dövlət sektorunun imkanlarından istifadə etməklə dünya səviyyəsinə qaldırmaq istiqamətində göstərdikləri səylərlə əlaqədardır. Bununla belə, formal olaraq TMK əlamətlərinin özündə əks etdirən bu iqtisadi vahidlər də təhlil obyektini kimi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin əsas 25 TMŞ-sinin göstəricilərini inkişaf etmiş, hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrin TMŞ-lərinin göstəriciləri ilə müqayisə etsək görürük ki, onların həm ümumi, həm də xarici aktivlərə görə göstəriciləri kifayət qədər kiçikdir.

TMŞ-yə oxşar şirkətlər Şərqi Avropa ölkələrində hələ 1990-cı illərin əvvəllərində (Polşa və Macarıstanda) meydana gəlməyə başlamışdı. Lakin, onların müəyyən mənada “bərkiməsi” 1990-cı illərin ortasından müşahidə edilməyə başlandı.

Son illər “Qrup 25” daxilində ən çox TMK Sloveniyaya məxsus olub. Macarıstan və Xorvatiya liderliklərini qoruyub saxlasalar da, Polşa, Çexiya və Slovakiya öz mövqelərini itiriblər. Rusiya isə əksinə öz mövqelərini kifayət qədər gücləndirib.

2001-ci ilin yekununa Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin 25 lider TMSŞ-nin xarici aktivlərinin ümumi həcmi 8,9 milyard dollara yaxınlaşıb. Bu, bir TMSŞ-nin orta hesabla 357 milyon dollar xarici aktiv olmasındandır. “Qrup 100”ə daxil olan TMSŞ-lər üzrə isə bu göstərici 30 milyard dollar, “Qrup 50” üzrə isə 3,7 milyard dollar təşkil edir. Beləliklə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin ən iri TMSŞ-ləri belə öz aktivlərinin həcminə görə, o qədər də böyük olmayan şirkətlərdir. Bununla belə, ən yüksək artım dinamikası məhz bu göstərici üzrə müşahidə edilir. Belə ki, 1997-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə 25 lider TMSŞ-nin xarici aktivlərinin ümumi həcmi 316,7% artmışdır. Ümumilikdə isə, 25 lider TMSŞ dünyanın aparıcı şirkətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalırlar. Lakin, bu göstəricilərin hər birinin artım dinamikası kifayət qədər yüksəkdir.

25 lider TMK-nın transmillilik indeksi 2001-ci ilin sonuna 30,3% təşkil edib. Bu o deməkdir ki, onlar bu göstərici üzrə də digər qrup TMK-lardan geri qalırlar.

Beləliklə, yuxarıdakı rəqəmlərdən aydın olur ki, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin TMK-ları beynəlmilləşmənin ilkin mərhələsindədirlər və hələ ki, onların mövqeləri kifayət qədər zəifdir. Daxili iqtisadi rejimlərin qeyri-sabitliyi də TMK-ların nəticələrinə öz təsirini göstərir.

TMK-ların aktiv istehsal, investisiya, ticarət fəaliyyəti onlara istehsalın və məhsulun bölüşdürülməsinin beynəlxalq tənzimləyicisi rolunu oynamağa imkan verir. Bununla da, onlar bu və ya digər ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində və dünya təsərrüfatı əlaqələrində mövqelərinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacib amil kimi çıxış edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına daxil olan TMK-lar iqtisadiyyatın əsas sahələrində lider mövqeləri əllərinə keçirirlər. Belə ki, onlar

inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye istehsallarının və xarici ticarətinin demək olar ki, yarısına nəzarət edirlər.

Beynəlxalq şirkətlər bir çox yerli şirkətləri, o cümlədən kiçik və orta müəssisələri öz fəaliyyət sferalarına cəlb edirlər ki, bu da kiçik və orta biznesin beynəlxalq şirkətlərdən asılılığını gücləndirir. Bu asılılıq isə daha çox birbaşa funksional əlaqələrə əsaslanır, yəni ixtisaslaşma, kooperasiyalaşma, məhsulun satışının təşkili və s. əsasında ortaya çıxır.

İqtisadi yardım beynəlxalq şirkətlərin fəaliyyət məqsədi olmasa da, onların fəaliyyəti obyektiv olaraq sənayenin inkişafına gətirib çıxarır, milli təsərrüfatın strukturunu dəyişir. Bununla da, həmin ölkələrin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı müəyyən qədər də olsa modernləşdirilir.

TMK-ları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyət nəticələrinin müsbət və mənfi tərəflərini göstərmək olar. Müsbət tərəflərə aşağıdakılar aiddir:¹³

- elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin dünya təsərrüfatının əyalətlərinə yayılması;
- yerli sənaye sahələrinin modernləşdirilməsi üçün pul və texniki vasitələrin ayrılması;
- yeni iş yerlərinin yaradılması və yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması;
- beynəlxalq şirkətlərin filiallarında çalışanların daha yüksək əmək haqqı almaları və sosial təminatla malik olmaları;
- milli kadrların ixtisas səviyyələrinin artırılması;
- yerli istehsalçıların beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərinə qoşulmasınayardımcı olmaları.

TMK-ların inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fəaliyyətlərinin mənfi nəticələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- öz gücləri ilə onlara maneçilik törədən yerli firmaları “boğmaları”;

¹³ Shrivastava, Paul. "The role of corporations in achieving ecological sustainability." Academy of management review 20.4 (1995): 936-960.

- inhisar qiymətlərinin müəyyən edilməsi;
- gəlirlərin müxtəlif ad altında bir ölkədən digər ölkəyə köçürülməsi ilə vergidənyayınma və bununla da, yerləşdiyi ölkənin qanunlarını pozma;
- istehsal fəaliyyəti ilə ətraf mühitin çirkləndirilməsinə gətirib çıxarma;
- öz işçilərinə daha yüksək əmək haqqı verməklə əmək bazarında mövcud vəziyyətin destabilizədirilməsi;
- ölkə hökumətinin siyasətinə təsir etmə.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin ərazilərində fəaliyyət göstərən TMŞ-lər də bu ölkələrin iqtisadiyyatına və siyasətlərinə getdikcə artmaqda olan təsir göstərir.

Beynəlxalq şirkətlərin inkişaf etmiş ölkələrin ərazisində fəaliyyətlərinin ciddi müsbət nəticələri sırasına ilk növbədə onların ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin dinamikasını, strukturunu və coğrafi prioritetlərini müəyyən etmələrini aid etmək olar. Bundan başqa TMK-lar inkişaf etmiş ölkələrdə məşğulluğun 20%-ni təmin edir, yerli şirkətlər üçün rəqabət mühiti yaradır və bununla da, ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün şərait yaradırlar.

Beləliklə, TMŞ-lərin dünya iqtisadiyyatına təsirinin bir neçə əsas istiqamətlərini göstərmək olar.¹⁴

1. TMK-lar bir çox hallarda dünya əmtəə və xidmət bazarlarının dinamikasını və strukturunu, bu bazarlarda rəqabət səviyyəsini müəyyən edirlər.
2. TMK-lar kapitalın beynəlxalq hərəkətinə və birbaşa xarici investisiyalara nəzarət edirlər. onlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin əsas sərmayəçiləri kimi çıxış edir və onların iqtisadi inkişaf səviyyələrinə aktiv surətdə təsir edirlər. bu o deməkdir ki, müasir TMŞ-lər bütöv regionların inkişaf səviyyələrinə təsir etmək iqtidarındadırlar.
3. TMK-lar elmi-texniki tədqiqatları öz elmi mərkəzlərində cəmləşdirməklə texnologiya və biliklərin yaradılmasında və ötürülməsində əhəmiyyətli rol

¹⁴ Haddad, Mona, and Ann Harrison. "Are there positive spillovers from direct foreign investment?: Evidence from panel data for Morocco." *Journal of development economics* 42.1 (1993): 51-74.

oynayırlar. İstehsal və maliyyə imkanları daha böyük olduğundan daha elmtutumlu istehsalla məhz onlar məşğul olurlar. Onlar daha çox tələb olunan istehlak keyfiyyətlərinə malik ən yeni məhsul növlərini hazırlayırlar və bununla da, istehsalın texnoloji inkişaf prosesinə yardımçı olurlar.

4. TMK-lar peşəkar biliklərin yayılmasına, müxtəlif ölkələrdən olan əməkdaşlar arasında təcrübə mübadiləsi prosesinə şərait yaratmaqla beynəlxalq işçi miqrasiyasının vacib amillərindən biri kimi çıxış edirlər. bununla da, beynəlxalq əmək bazarı meydana gəlir.

Beləliklə, TMS müasir dünya iqtisadiyyatında gedən bir neçə əsas prosesin hərəkətverici qüvvəsidir. Onlar müxtəlif ölkə və regionların iqtisadiyyatlarına müsbət təsir göstərir, onların müəssisələri arasında istehsal, elmi və texnoloji əlaqələrin inkişafına rəvac verir. TMS-lər həm öz aralarında, həm də kiçik və orta bizneslə əməkdaşlıq edərək və rəqabət apararaq beynəlxalq rəqabət prosesində müəyyənəddici rol oynayırlar.

Transmilli şirkətlərin fəaliyyətinin müasir strateji modelləri

Şirkətin strategiyası dedikdə dəyişən bazar şəraitində şirkətin məqsədlərinin həyata keçirilməsi üsulu başa düşülür. Transmilli şirkətlər öz strategiyalarını həyata keçirmək üçün investisiya qoyuluşunun müxtəlif modellərindən istifadə edirlər:

- “sıfır”dan sərmayə qoyuluşu;
- transplantasiya;
- strateji alyanslar;
- beynəlxalq birləşmələr və satınalmalar;
- beynəlxalq qovuşmalar.

“Sıfır”dan sərmayə qoyuluşu xaricdə tamamilə yeni müəssisənin yaradılmasını nəzərdə tutur. 1980-ci illərə qədər investisiya qoyuluşu modelinin ən geniş yayılmış forması olub.

Transpalntasiya dedikdə ayrı-ayrı istehsal proseslərinin xarici ölkəyə köçürülməsi nəzərdə tutulur. Dünya praktikasında ilk olaraq bu modeldən Yaponiya və Cənubi Koreyanın avtomobilqayırma TMS-ləri istifadə etməyə başlayıblar.

Strateji alyanslar qlobal bazara yönəlmiş rəqabət vəzifələrinin birgə həlli üçün yaradılmış çevik firmalararası ittifaqların müxtəlif formalarıdır. Bu zaman bu və ya digər sahə üzrə rəqabət limitləri barədə razılığa gəlinə də, digər sahələrdə rəqabət davam etdirilir.

Strateji alyansların yaradılmasının əsas konkret məqsədləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. firmaların elmi-texniki tədqiqat sahəsində əməkdaşlığını nəzərdə tutan texnoloji alyanslar – firmalararası koalisiyaların 37,7%-ni təşkil edir;
2. birgə istehsal haqqında sazişlər (23,3%). Istehsal alyanslarının əksəriyyətinin məqsədi məhsat efefkti əsasında qənaətin əldə edilməsidir. Bu zaman bir sıra hallarda firmalar istehsal zəncirinin bu və ya digər həlqələri üzrə səyləri birləşdirərək digər əməliyyatlar üzrə müstəqillərini qoruyurlar, digər hallarda isə birgə müəssisə yaradırlar;
3. satış sahəsində sazişlər (7,9%). Satış alyanslarının əsas məqsədi iştirakçıların qarşılıqlı rəqabətini aradan qaldırmaq və ya məhdudlaşdırmaq deyil. Bu zaman əsas məqsəd iştirakçıların strateji bazarlardakı satış şəbəkələrinə çıxış əldə etməkdir.

Strateji ailələr firma sahibkarlığının ümumiləşdirilmiş formasıdır. Bu zaman firmalar bir-birləri ilə rəqabət aparmır, qarşılıqlı tamamlayıcı strategiyaya malik olur, bazarda müvəffəqiyyətin əldə edilməsi prosesində bir-birlərindən asılı olurlar.

Strateji ailələr nümunə kimi istehsal şirkətləri və onlara xidmət edən bankları göstərmək olar.

Strateji sistemlər zamanı çoxlu sayda müəssisələr (istehsal şirkətləri, ticarət firmaları, banklar) uzunmüddətli birgə iş əsasında kooperasiya əlaqələrinə daxil olurlar və bununla da, kopperasiya və bir şirkət vasitəsilə tənzimləmənin ümumi şərtləri meydana gəlir.

Beynəlxalq birləşmələr və satınalmaların beynəlxalq sahibkarlıq forması kimi əhəmiyyəti artmaqdadır. Transmilli şirkətlər özlərinin sonrakı ekspansiyasını təkcə yeni müəssisələrin yaradılması ilə deyil, həmçinin birləşmə və satınalmalar yolu ilə də həyata keçirirlər. 1990-cı illərin əvvəllərindən 2000-ci ilə qədər transsərhəd birləşmə və satınalmalarının həm sayı, həm də dəyəri sürətlə artmışdır. 1991-ci ildə dəyəri 1 milyarddan artıq olan cəmi 7 saziş (ümumi dəyəri 20,4 milyard dollar) imzalanmışdısa, 2000-ci ildə belə sazişlərin sayı 175-ə (ümumi dəyəri 866,2 milyard dollar) çatmışdı.

Bununla yanaşı, 2002-ci ildə transsərhəd birləşmələri və satınalmaları üzrə sazişlərin ümumi sayı 2000-ci ildəki pik göstəricidən – 7894-dən 2002-ci ilin sonuna 4493-ə enmişdir. Onların orta dəyəri isə 2000-ci ildəki 145 milyon dollardan 2002-ci ildə 82 milyon dollara düşmüşdür. Dəyəri 1 milyard dollardan artıq olan sazişlərin sayı isə 2000-ci ildəki 175-dən 2002-ci ildə 81-ə enmişdir.

Transsərhəd birləşmələri əsasən telekommunikasiya, əczaçılıq, işgüzar xidmətlər sahələrini əhatə edir. Transmilli şirkətlər bu prosesi stimullaşdıraraq qlobal yenidənqurmanı və şirkətlərin dünya iqtisadiyyatının müvafiq sahələrində strateji mövqelərinin dəyişməsinə həyata keçirirlər. Dünya üzrə bağlanan birləşmə və satınalma sazişlərinin 90%-i inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Bu sazişlər inkişaf etmiş ölkələr üçün kapital qoyuluşunun əsas üsulu kimi çıxış etməklə yanaşı, TMS-lərin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini də aydın şəkildə göstərir: sənayenin daha sərfəli sahələrində birləşmə və satınalmaları həyata keçirərək rəqabət üstünlüklərinin gücləndirilməsi.

TMS-lərin beynəlxalq qovuşmaları bir neçə şirkətə və ya bir-birlərinin səhmlərinə sahib olma deməkdir. Daha çox beynəlxalq qovuşma avtomobilqayıma sənayesinin payına düşür.

Transmilli şirkətlər xarici bazarlarda rəqabət üstünlüyü qazanmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. İlk öncə qeyd edək ki, firmanın iki əsas növ rəqabət üstünlüyü mövcuddur: daha aşağı səviyyəli xərclər və əmtəə çeşidinin differensiasiyası. Firma eyni zamanda bu üstünlüklərin bir neçəsindən istifadə edə

bilər. Üsulların birinci qrupundan daxili bazarda fəaliyyət göstərən firmalar da istifadə edirlər. İkinci qrup üstünlüklər isə yalnız fəaliyyətin beynəlmilləşməsi zamanı əldə edilir.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmış sabit tipi haqqında danışmaq hələ ki, mümkün deyildir. Beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin formasının seçim meyarları kimi hər bir sahibkar və firma üçün fərdi xarakter kəsb edən transmilliləşmənin motiv və məqsədləri çıxış edir.

Aydındır ki, qlobal məhsuldar qüvvələr bazasında insanların dünyanın istənilən ölkəsində ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmiş beynəlxalq istehsalı yaratmış beynəlxalq şirkətlər getdikcə qlobal dünya iqtisadiyyatının əsas subyektinə çevrilirlər. Onlar arasında qlobal rəqabətin kəskinləşməsi yaxın zamanlarda onların sayının azalacağından və bununla yanaşı, onların rolunun və gücünün artacağından xəbər verir.

II FƏSİL QLOBAL İQTİSADIYYATDA KAPİTAL İXRACININ FORMALARI

2.1 Kapital ixracınının formaları

Dünya təsərrüfatının inkişafının müasir mərhələsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas inkişaf amillərindən biri kimi kapital ixracı, onun beynəlxalq hərəkəti çıxış edir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin beynəlxalq ticarət, elmi-texniki məhsullarla beynəlxalq mübadilə kimi formaları valyuta-maliyyə aspektləri ilə müşayiət olunur: ixrac-idxal əməliyyatlarının reallaşdırılması zamanı beynəlxalq hesablaşmalar həyata keçirilir və ya beynəlxalq kreditlər tələb edilir. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası zamanı isə əmək haqqı köçürmələri baş verir. Beləliklə, kapitalın beynəlxalq hərəkəti beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin həm inkişaf şərti, həm də bu inkişafın nəticəsidir.

“Kapitalın beynəlxalq hərəkəti” anlayışına bu prosesin təkamül yolundan çıxış etməklə nəzər salmaq. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formalaşması və inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətləri əmtəələrlə beynəlxalq ticarət, beynəlxalq əmək miqrasiyası kimi formalarından xeyli gec başlamışdır. Kapitalın ixracı imkanının yaranması üçün ilk növbədə kapitalın ölkə daxilində kifayət qədər əhəmiyyətli yığılmasına malik olmaq lazım idi. Bu cür imkan kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün birinci mərhələsində meydana gəlmişdir. Bu mərhələ kapitalın ilkin yığılması prosesinin bitməsindən və kapital istehsal münasibətlərinin inkişafından sonra, XVII-XVIII əsrlərin astanasında başlamış və XIX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Bu mərhələni “kapital ixracının yaranması mərhələsi” adlandırırlar. Bu zaman kapital ancaq bir istiqamətdə metropoliyalardan müstəmləkələrə doğru hərəkət edir və məhdud, təsadüfi xarakter daşıyırdı.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün ikinci mərhələsi öz başlanğıcını XIX əsrin sonlarından götürür və XX əsrin ortalarına qədər davam edir. Bu mərhələdə kapital ixracı həm sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında, həm də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında baş vermişdir.

Kapital ixracı tipik, təkrar olunan və xarakterik hadisəyə çevrilir ki, bu da qeyd olunan mərhələni “kapital ixracı mərhələsi” adlandırmağa imkan verir.

Beləliklə, kapital ixracı kapitalın bir hissəsinin ölkənin milli dövriyyəsinə çıxarılması və daha yüksək mənfəət əldə edilməsi məqsədilə onun əmtəə və ya pul formasında digər ölkənin istehsal prosesinə və dövriyyəsinə daxil edilməsidir.

Lakin, dünya təsərrüfatının müasir inkişaf mərhələsində təkə kapital ixracından danışmaq kifayət deyil. XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən indiyə qədər davam edən kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təkamülünün üçüncü mərhələsi başlayır. Bu mərhələdə baş verən prosesləri “kapitalın beynəlxalq miqrasiyası” termini daha aydın əks etdirir ki, bunun da bir neçə səbəbi var.

Birincisi, kapital ixracını təkə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr deyil, həm də bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr həyata keçirirlər. Belə ki, 2002-ci ildə 162 milyard dollar həcmində xarici investisiya qoyulduğu halda, onlar özləri 43 milyard dollar məbləğində kapital ixrac ediblər.

İkincisi, ölkələr eyni zamanda həm kapital ixracatçısı, həm də idxalatçısı kimi çıxış edirlər. 2002-ci ildə Avropa Birliyi ölkələri ABŞ-a 694 milyard dollar, ABŞ isə Avropa Birliyi ölkələrinə 641 milyard dollar kapital qoyuluşu həyat keçirmişlər.

Üçüncüsü, kapital ixracı öz həcminə görə kapitalın əks hərəkətini (kreditə görə faizlər, sahibkar mənfəəti, səhmlərə görə dividendlər formasında) meydana gətirir. Məsələn, 2002-ci ildə ABŞ-ın xarici kreditlərə görə faiz ödəmələri 100 milyard dollara yaxınlaşmışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, kapitalın beynəlxalq hərəkəti dünya təsərrüfatının müxtəlif ölkələri (onların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrindən asılı olmayaraq) arasında kapital sahiblərinə əlavə gəlir gətirən kapitalın qarşılıqlı hərəkəti prosesidir.

Kapital istehsalın amillərindən biridir. Kapital maddi ehtiyatların yaradılması üçün zəruri olan resursdur və özündə istehsal, pul və əmtəə formalarında vəsaitlərin bütün yığım ehtiyatını əks etdirir. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti onun bir istehsal amili kimi beynəlxalq bölgüsünə əsaslanır. Kapitalın beynəlxalq bölgüsü özünü təkə

ölkələrin maddi yığım ehtiyatları ilə təmin olunmalarında olan fərqlilikdə deyil, həmçinin istehsalın tarixi ənənələri və təcrübəsində, əmtəə istehsalının və bazar mexanizmlərinin inkişaf səviyyələrində olan fərqlərdə göstərir. Kifayət qədər yığımın olması (pul formasında kapital) investisiya və istehsalın genişləndirilməsi üçün vacib şərtidir.

Təsnifat əlaməti	Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları
Mülkiyyət formasına görə	- özəl; - dövlət; - beynəlxalq (regional) valyuta-kredit və maliyyə təşkilatlarının; - qarışıq.
Müddətinə görə	- həddən artıq qısamüddətli (3 aya qədər); - qısamüddətli (1-1,5 ilə qədər); - ortamüddətli (1 ildən 5-7 ilə qədər); - uzunmüddətli (5 ildən 40-45 ilə qədər).
Təqdim olunma formasına görə	- əmtəə; - pul; - qarışıq.
İstifadə edilmə məqsədinə və xarakterinə görə	- sahibkar (birbaşa və portfel investisiyaları); - borc.

Cədvəl 2: Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin obyektiv əsası kimi ölkələrin iqtisadi inkişafında olan qeyri-bərabərlik çıxış edir ki, bu da praktikada özünü aşağıdakılarda göstərir:¹⁵

- bəzi ölkələrdə kapital yığımında çatışmazlıq olduğu halda, digər ölkələrdə kapital “artıqlığı” mövcud olur;
- dünya təsərrüfatının müxtəlif həlqələrində kapitala olan tələb və təklifin üst-üstə düşməməsi.

Burada “nisbi artıqlıq” termininin işlədilməsi təsadüfi deyil. Belə hesab edilir ki, iqtisadi cəhətdən istehsal sonsuz artım tendensiyasına malikdir və deməli, kapitala hər zaman tələb mövcud olmalıdır. Bununla yanaşı, kapital ixracı hətta onun ölkə daxilində çatışmazlığı hiss edilən zaman da həyata keçirilə bilər, çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital qoyuluşu gözlənilən gəlir həcmindən birbaşa asılıdır.

¹⁵ E. Hacıadə, Dünya iqtisadiyyatı fənninin predmeti və vəzifələri, 1993

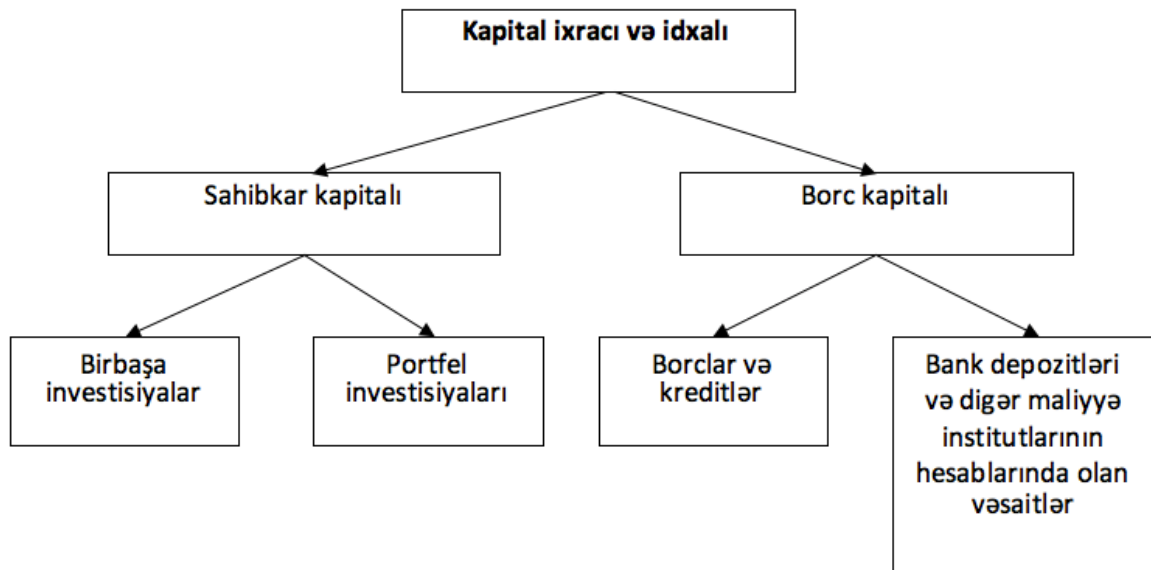
Kapitalın beynəlxalq hərəkəti prosesinin inkişafına iki qrup faktorlar təsir edir. Onlar aşağıdakılardır:

- İqtisadi xarakterli amillər:
- istehsalın inkişafı və iqtisadi artım templərinin dəstəklənməsi;
- həm dünya iqtisadiyyatında, həm də ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarında
- elmi-texniki inqilabın təsiri və dünya xidmət bazarının inkişafı nəticəsində baş verən köklü struktur dəyişiklikləri;
- beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi;
- dünya iqtisadiyyatının transmilliləşməsinin artımı;
- istehsalın beynəlmilləşməsinin artımı və inteqrasiya proseslərinin inkişafı;
- beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün formalarının aktiv inkişafı.

Siyasi xarakterli amillər:

- kapital ixracının (idxalının) liberallaşdırılması (xüsusi iqtisadi zonaların, offşor zonalarının yaradılması və s.);
- “üçüncü dünya” ölkələrində sənayeləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi (dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, özəl sektorun, kiçik biznesin dəstəklənməsi);
- məşğulluq səviyyəsinin dəstəklənməsi siyasətinin reallaşdırılması.

Ölkənin kapitalın beynəlxalq hərəkətində iştirakı ümumilikdə bir sıra göstəricilərdə əks olunur. Mütləq göstəricilər kimi kapital ixracının həcmi, kapital idxalının həcmi, kapitalın ixrac-idخال saldosu, ölkədə xarici kapitallı müəssisələrin sayı, onlarda məşğul olanların sayı və s.-ni fərqləndirirlər. Saldodan çıxış edərək dünya ölkələri əsasən kapital ixrac eən ölkələr (Yaponiya, İsveçrə), əsasən kapital idxal edən ölkələr (ABŞ, Böyük Britaniya) və təxmini tarazlığa malik ölkələr (Almaniya, Fransa) kimi fərqləndirirlər.

Şəkil 3: Kapital hərəkətinin sahibkar və borc formalarının məzmunu

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin əsas formaları sahibkar və borc kapitalının ixracı və idxalıdır (Şəkil 3) ki, onların da ayrıca olaraq nəzərdən keçirilməsi zəruridir.¹⁶

- Kapitalın sahibkar formasında hərəkəti üç əlamətin olmasını tələb edir:
- xaricdə istehsal prosesinin təşkili və bu prosesdə iştirak;
- xarici kapital qoyuluşunun uzunmüddətli xarakter kəsb etməsi;
- digər dövlətin ərazisində ümumilikdə müəssisəyə və ya onun bur hissəsinə sahib olma hüququ.

Qeyd olunan xüsusiyyətlərin həyata keçirilmə dərəcəsindən və məqsədlərindən asılı olaraq sahibkar kapitalının hərəkətinin iki formasını – birbaşa xarici investisiyaları (BXİ) və portfel investisiyalarını (Pİ) fərqləndirirlər. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin təhlili üçün onun bu cür funksional bölgüsü daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Birbaşa xarici investisiyalar uzunmüddətli xarici kapital qoyuluşu olmaqla kapital ixracatçısı tərəfindən kapital idxalatçısı olan ölkənin ərazisində istehsalın

¹⁶ Ram, Rati, and K Zhang. "Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Cross Country Data for the 1990s*." *Economic Development and Cultural Change* 51.1 (2002): 205-215.

təşkilinin və ya idarəedilməsini nəzərdə tutur. Birbaşa xarici investisiyalar praktik olaraq özəl sahibkar kapitalının ixracı ilə əlaqədardır.

Əlamətlər	Birbaşa xarici investisiyalar	Portfel investisiyaları
İxracın əsas məqsədi	Xarici firma üzərində nəzarət	Yüksək mənfəətin əldə edilməsi
Məqsədin əldə edilməsi yolu	Xaricdə istehsalın təşkili və idarəedilməsi	Xarici qiymətli kağızların alınması
Məqsədin əldə edilməsi metodları	a) xarici firmaya tam sahib olma; b) səhm-nəzarət paketinin (şirkətin səhmdar kapitalının 25%-dən az olmayaraq) əldə edilməsi	Xarici firmanın səhmdar kapitalının 25%-dən az hissəsinin əldə edilməsi (inkişaf etmiş ölkələrdə 10%)
Maliyyələşmə mənbələri	Firmadaxili əlaqələr əsasında maliyyələşir	Əsasən milli şirkətlər və banklar tərəfindən təqdim edilir
Ölkə iqtisadiyyatına təsiri	Texnologiya mübadiləsini stimullaşdırır, investorun daxili bazara çıxışını genişləndirir, öz təsirini daha çox mikroiqtisadi səviyyədə göstərir	Daxili bazarın inkişafını stimullaşdırır, güclü makroiqtisadi effekt yaradır
İnvestisiya qoyuluşu barədə qərarın verilməsi	Mikroiqtisadi amillərin qiymətləndirilməsindən asılıdır	Xarici amillərin (ixracatçı ölkədə maliyyə siyasəti, beynəlxalq kapital bazarında likvidliyin səviyyəsi) qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır
Gəlir forması	Sahibkarlıq mənfəəti, dividendlər	Dividendlər, faizlər

Cədvəl 3: Birbaşa və portfel investisiyalarının xarakterik cəhətləri

BVF, İƏİT və BMT-nin Milli Hesablar Sistemində uyğun olaraq birbaşa xarici investisiyaların tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:

- şirkətlərin öz vəsaitlərini xarici ölkələrin iqtisadiyyatlarına yatırmaları;
- birbaşa investor tərəfindən xarici müəssisədə əldə edilmiş mənfəətin həmin müəssisəyə reinvestisiya edilməsi;
- baş firma və onun xarici müəssisələri arasında şirkətdaxili kapital köçürmələri.

Portfel investisiyaları kapitalın xarici müəssisələrin qiymətli kağızlarına qoyulması yolu ilə ixracıdır ki, bu da investorlara həmin müəssisələrin fəaliyyəti üzərində birbaşa nəzarəti həyata keçirməyə imkan vermir.

Sahibkar kapitalının formalarının xarakterik cəhətləri və fəqli xüsusiyyətləri Cədvəl 3-də göstərilir.

Kapital ixracının sahibkar formasını onun istehsal prosesi ilə birbaşa əlaqədə olması səbəbindən “ikinci iqtisadiyyat” adlandırırlar. Digər forma – borc kapitalının hərəkəti bu cür birbaşa əlaqəyə malik deyildir və yalnız dolayı olaraq təkrar istehsal prosesini əks etdirir.

Kapitalın borc formasında hərəkəti dedikdə birbaşa xarici investisiyalar və portfel investisiyaları istisna olmaqla kapitalın yerdə qalan hərəkəti başa düşülür.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin borc forması aşağıdakı əməliyyatlar vasitəsilə reallaşdırılır:

- dövlət və borc kreditlərinin verilməsi;
- digər ölkələrin istiqrazlarının, qiymətli kağızlarının, veksellərinin, xarici şirkətlərin traktlarının alınması;
- borclar üzrə ödəmələrin həyata keçirilməsi;
- banklararası depozitlər;
- rəsmi yardımlar və s.

2.2 Qloballaşmaya təsir edən əsas amillər

Bu bölmə qloballaşmaya təsir edən bəzi faktorların statistik analiz nəticəsində nə qədər təsiri olub olmadığına cavab tapmaq məqsədi daşıyır. Bu ekonometrik analiz üçün birbaşa qloballaşmanın əsas tərkib hissələrindən biri olan xarici investisiyaya (BXİ) təsir edən səbəblərə baxılır və buna əsasən də ölkənin nə qədər TMK-laşması və bilavasitə qloballaşması təyin olunur. Analizdən əvvəl, elmi ədəbiyyatdan öyrənilmiş faktorların BXİ-yə təsir etdikləri fərz olunur və statistik məlumatlardan istifadə edərək analizin nəticəsində əslində hansı faktorun nə qədər təsir etdiyi tapılır. Misal üçün, BXİ-yə təsir edən faktorlardan idxal vergisi, minimum əməkhaqqı, bazarın böyüklüyü və s kimi faktorların hamısı nəzəri olaraq BXİ-yə təsir edir. Amma elə ola bilər ki, analizin nəticəsində əslində bu nəzəri faktorlardan bəzilərinin əslində BXİ üçün çox da əhəmiyyətli olmadığı məlum olsun. Analiz nəzəri faktorları

həqiqi faktorlarla müqayisə edir. Analiz ekonometrik reqressiya metodu ilə aparılır. Bəs reqressiya analizi nədir?

Reqressiya analizi

İqtisadiyyatda bir sıra iqtisadi göstəricilər vardır ki, onlar arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu elə asılılıqdır ki, bir dəyişənin hər bir qiymətinə digər bir dəyişənin hansısa müəyyən deyil, çoxlu sayda mümkün qiymətləri uyğun gəlir. Belə asılılıqlar statistik, stoxastik və ya ehtimallı asılılıqlar adını almışdır. Statistik asılılıqlara misal olaraq, ölkənin ümumi daxili məhsulunun kapital (əsas fondlardan) və əmək qüvvəsindən, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıqlarının onların əkin sahələrinə verilən gübrələrin miqdarından asılılıqlarını göstərmək olar. Dəyişənlər arasındakı statistik asılılıqları korrelyasiya və reqressiya təhlilinin üsulları ilə öyrənmək mümkündür. Bu üsulların köməyi ilə müxtəlif tir məsələlər həll edilir.

Reqressiya təhlilinin əsas məsələsi dəyişənlər arasında asılılığın şəklinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

BXİ-ya təsir edən faktorlar analizi – Azərbaycan nümunəsi

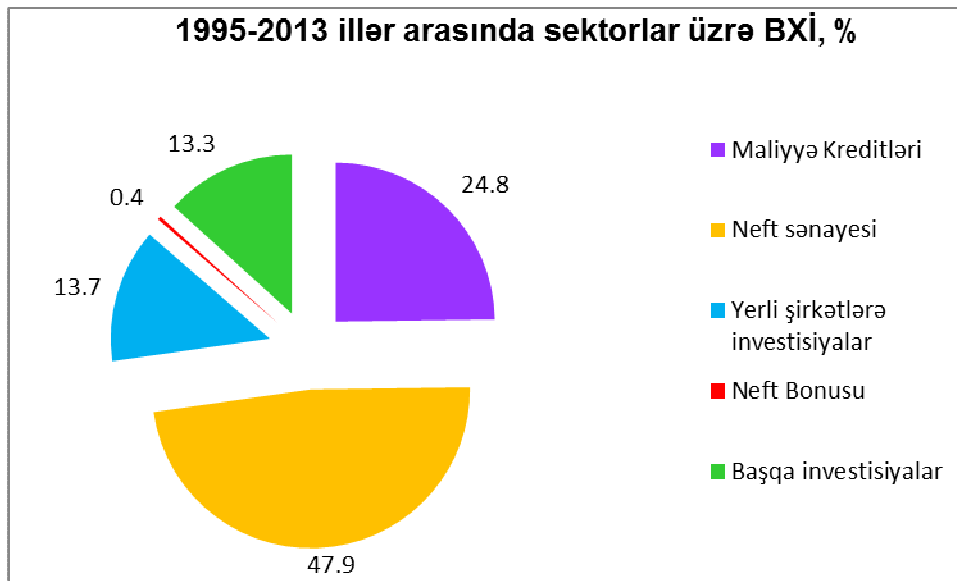
Bu bölmədə yuxarıda qeyd edildiyi kimi müəyyən faktorların Azərbaycan iqtisadiyyatında BXİ-lara nə qədər təsir etdiyi hipotezləri fərz olunacaq və daha sonra analiz nəticəsində hansı faktorların mənfi, müsbət və ya heç bir təsiri olmadığı tapılacaq.

Əvvəlcə, Azərbaycan iqtisadiyyatına son illər qoyulmuş xarici investisiyalara nəzər salınır. Təxminən son 20 ildə Azərbaycandakı BXİ-ların təxminən 50%-i neft sənəfinə sərf olunub (Şəkil 4).

Empirik analiz:

Bu bölmə analizin BXİ faktorlarının ölçülməsi üçün istifadə olunan məlumat mənbələri və metodologiyadan bəhs edir. Birinci alt bölmədə məlumatların mənbələri izah olunur. Bu məlumatlar, əhəlinin sayı, idxal vergisinin ÜDM-yə nisbəti, orta əməkhaqqı və manatın məzənnəsidir. Bundan başqa, bu bölmədə analizin məntiqi də

izah olunur. İllər üzrə nəticələrlə birlikdə verilən korrelasiya matrissaları BXİ və onun faktorlarının asılılığını veriləcək.

Şəkil 4: 1995-2013 illər arasında sektorlar üzrə BXİ, %¹⁷

Məlumatlar və analiz

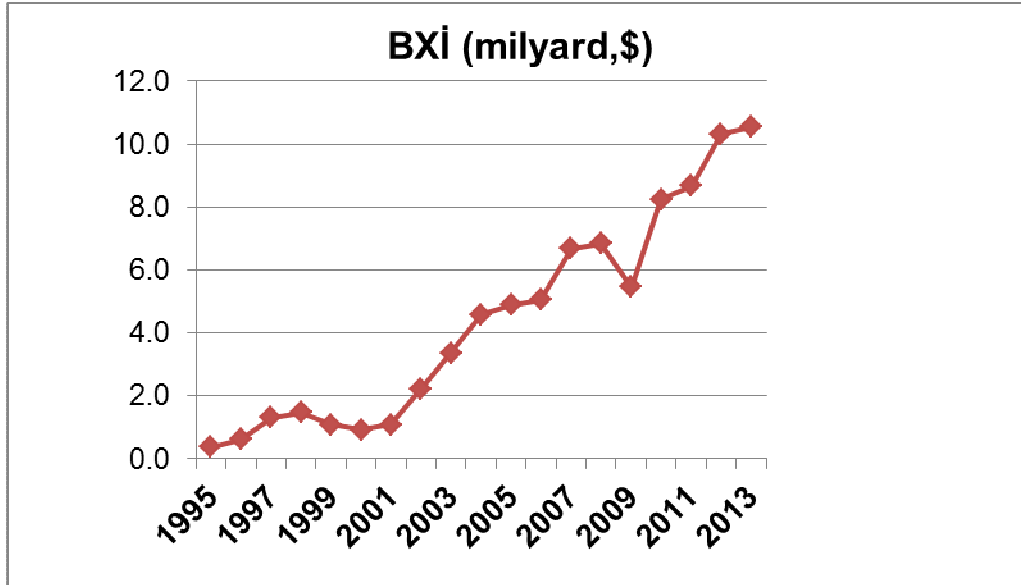
Analizdə istifadə olunmuş statistik məlumatlar əsasən iki mənbədən götürülüb: Dünya Bankı (<http://data.worldbank.org>) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (<http://www.stat.gov.az>). BXİ-yə təsir edən faktorlar hipotezində aşağıdakı faktorlar seçilib:

- İllər üzrə gömrük vergisinin ÜDM-yə nisbəti – Fərz olunur ki, gömrük vergisinin aşağı və ya güzəştli olması investorlar üçün cəlb edicidir və BXİ-ya müsbət təsir göstərir.
- Əhalinin sayı – Əhalinin sayının çox olması həm də geniş mənada bazarın böyüklüyü deməkdir. Amma istifadə olunan məlumat son 18 ili əhatə etdiyi üçün əhalinin sayındakı artışı çox da əhəmiyyətli dərəcədə deyil və gözlənilir ki, analizin nəticəsində bu faktor çox da təsir edici bir faktor olmasın
- Orta əmək haqqı – Bu faktor əslində investorun işçiyə nə qədər xərcləyəcəyinə bir işarətdir və bu faktorun az olması investorlar üçün daha

¹⁷ <http://www.stat.gov.az>

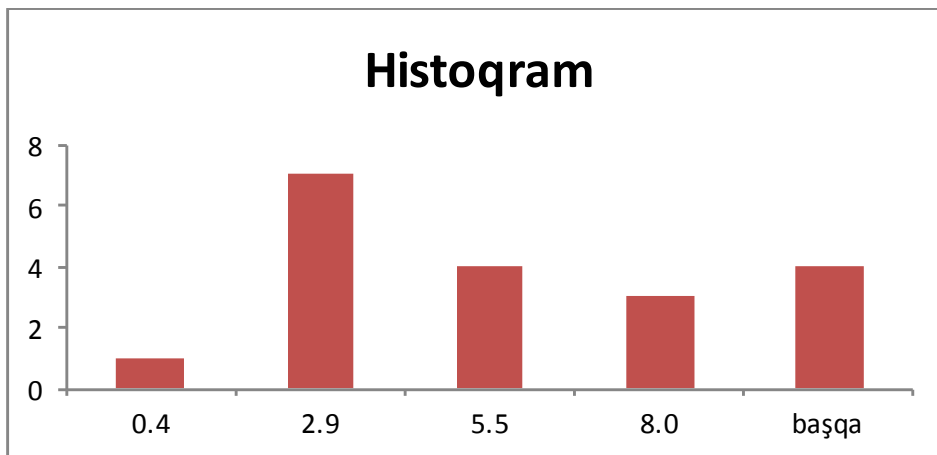
cəlb edicidir. Buna görə, gözlənilir ki, orta aylıq əmək haqqının artması BXİ-lərin azalmasına gətirib çıxara bilər.

- Valyutanın məzənnəsi – Azərbaycan manatının ABŞ dollarına nisbətə ucuz olması investorlar üçün cəlb edici olması gözlənilir.

Şəkil 5:1995-2013 illər üzrə Azərbaycan iqtisadiyyatına BXİ həcmi (DSK)

İllik BXİ-lər həcminə görə aşağıdakı(Şəkil 6) histoqramda verilmişdir.

Şəkil 6: BXİ-lər həcminə görə

Minimum illik BXİ 0,4 maksimum BXİ isə 10,5 milyard ABŞ dolları olub. Burada əyrilik(skewness) -1, 1 kurtosis isə 0.5-dir. Normal paylanmaya (distribution) görə əyrilik 0, kurtosis isə 3 olmalıdır. Buna görə, bizim paylanmamız sağa doğru

əyikdir və mənfi kurtosisi var. Bunun səbəbi statistiki məlumatın ancaq 18 illə məhdud olmasıdır.

Metodologiya və testlər:

Yuxarıda sadalanan faktorların BXİ-ya təsir göstərdiyi və bunun aşağıdakı kimi bir xətti funksiya olduğu fərz olunur.

$$BXİ = \alpha + \beta_1 \text{ əhali} + \beta_2 \text{ vergi} + \beta_3 \text{ əməkhaqqı} + \beta_4 \text{ məzənnə} + \text{xəta}$$

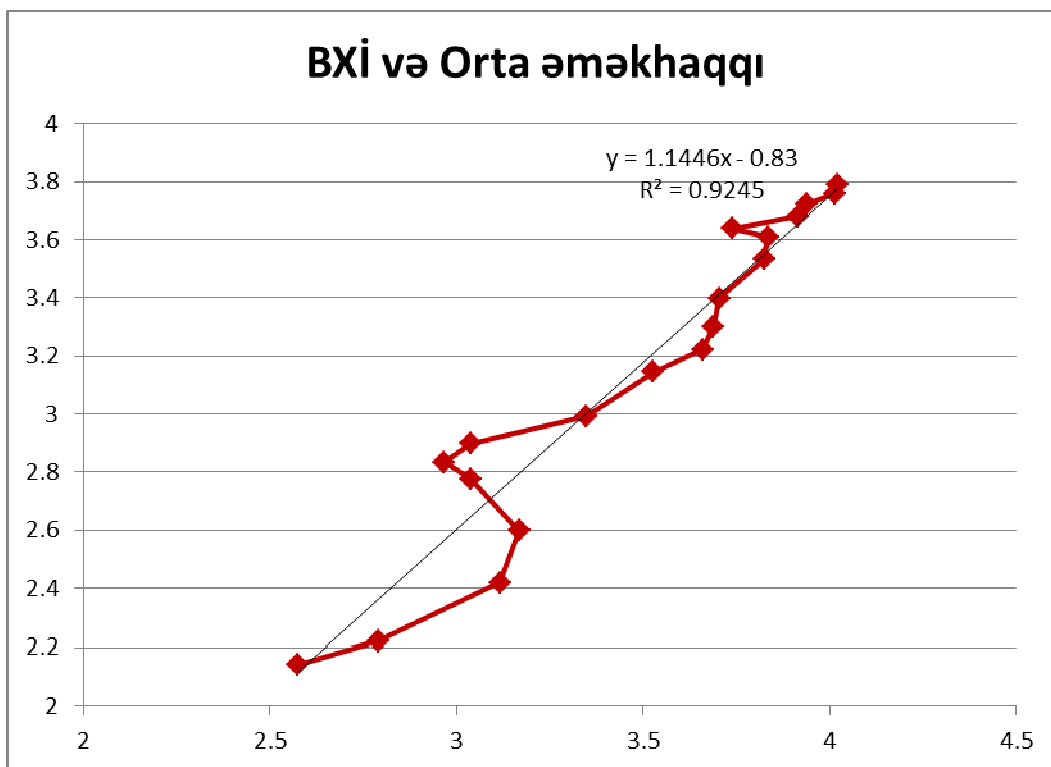
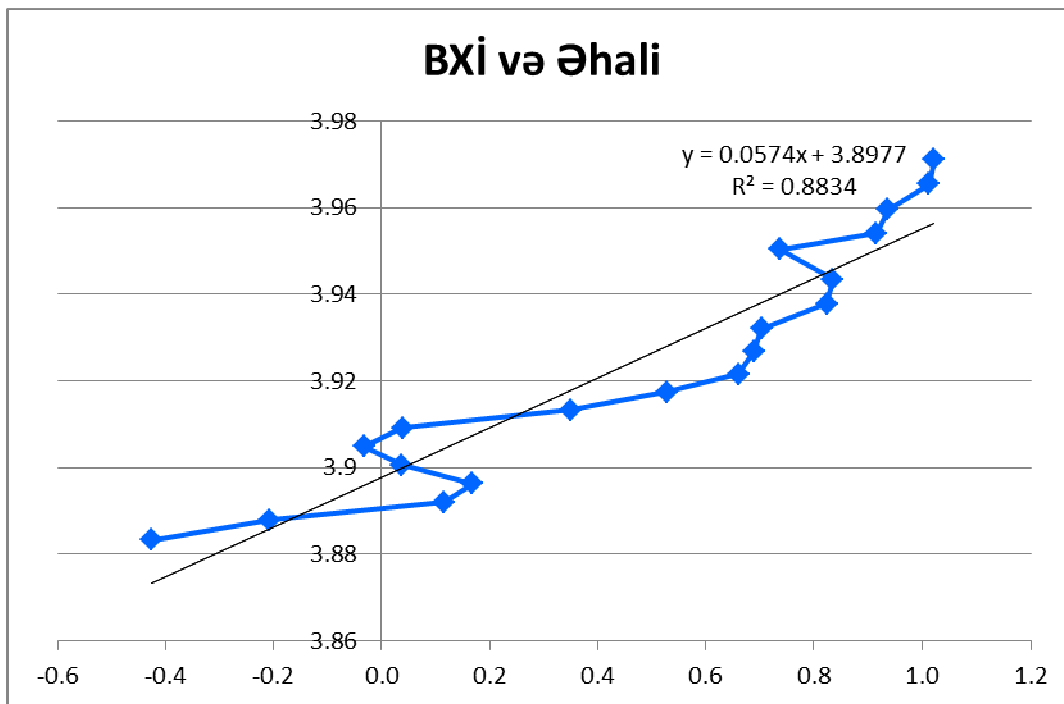
İstifadə olunmuş statistik məlumatlar Əlavədə verilmişdir. Reqressiya analizi Microsoft Excel 2010 Toolpack vasitəsi ilə həyata keçirilmişdir.

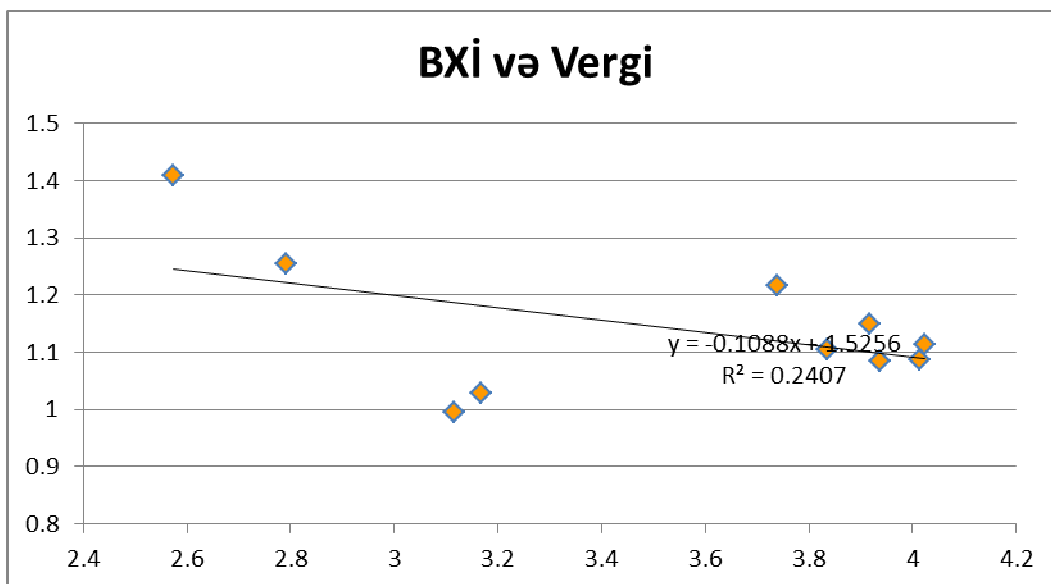
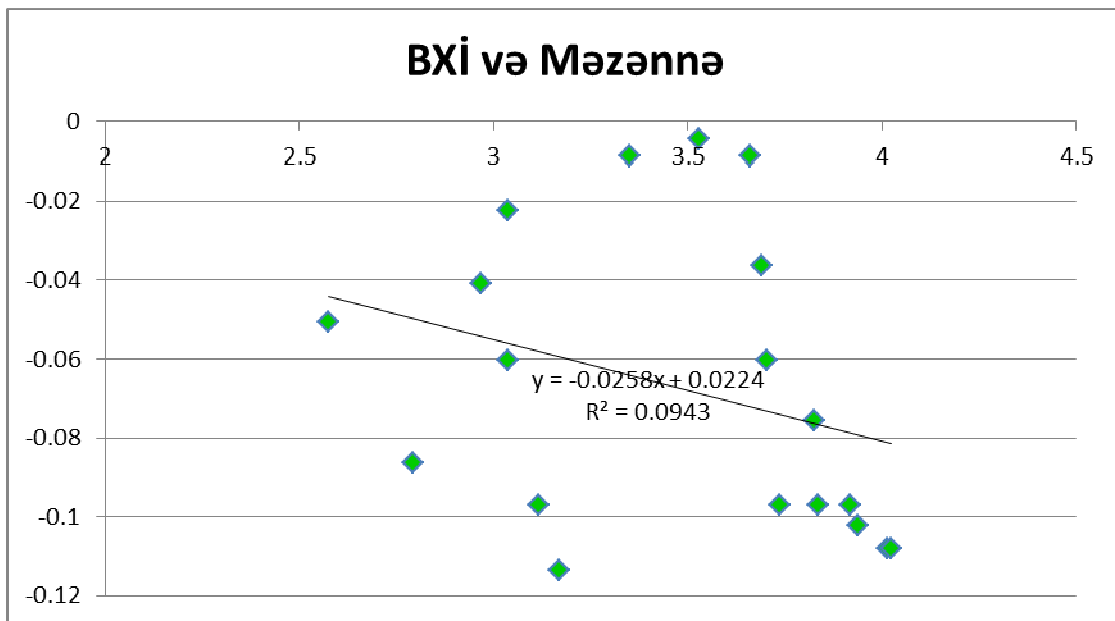
Faktorlar	Alfa	Beta	R kvadratı
Əhali	3,73	0,06	0,88
p-qiyəti	0,00	0,00	
Əməkhaqqı	0,93	0,81	0,92
p-qiyəti	0,00	0,00	
Məzənnə	3,22	-3,66	0,09
p-qiyəti	0,00	0,20	
Vergi	6,04	-2,21	0,24
p-qiyəti	0,01	0,15	

Cədvəl 4: BXİ faktorları nəticələri

Nəticələr:

Reqressiya analizin nəticələri Cədvəl 4-də verilmişdir. Az p-qiyəti ($p < 0,05$) hipotezin doğruluğunu, yüksək p-qiyəti ($p > 0,05$) hipotezin səhəliyini göstərir. Cədvəldən görüldüyü kimi, hər dörd faktorun da p-qiyəti 0,05-dən kiçikdir və beləliklə onların hamısı ilə BXİ ilə xətti münasibət var. Betaya baxdığımızda, əhali sayındakı artımın və orta əməkhaqqındakı artımın BXİ-yə müsbət, məzənnə və vergidəki artımın BXİ-yə mənfi təsir etdiyi görülür.

2.3 Transmilliləşmə və rəqabət siyasəti

Gedərək qloballaşan dünyada ölkələr, beynəlxalq rəqabətdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün rəqabət güclərini artırmağa çalışırlar. Beynəlxalq rəqabət gücü anlayışı ölkə (makro), sektor və firma səviyyəsində ələ alınmasına baxmayaraq, sektor və xüsusilə firma səviyyəsində daha mənalı görülməkdədir. Müəssisələrin gələcəkdə varolabilmələri, daxili və xarici bazarlarda rəqiblərinə qarşı təmin edə biləcəkləri qiymət və qiymət xarici ünsürlər etibarilə rəqabət gücü üstünlüyünə bağlı olacaq. Bu baxımdan, sektorların /firmaların beynəlxalq bazarlarda rəqəbət etmə formaları kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusilə son 30 ildə mal, xidmət və sərmayə hərəkətlərindəki sərbəstləşməylə birlikdə informasiya texnologiyıylarındakı sürətli inkişafın da təsiriylə milli və beynəlxalq səviyyədə gedərək artan çətin bir rəqabət bazarı yaranmışdır. Günümüzə istehsal beynəlxalq ölçü miqyas qazanmış, istehsalda istifadə xammal, sərmayə, texnologiya, hətta işçi gücü müxtəlif ölkə və ya mənbələrdən təmin edilməkdədir. Bundan başqa ticarət, beynəlxalq investisiyalar, texnologiya transferi və sərmayə hərəkətləri baxımından ölkələrin bir-birinə asılılığı artmışdır.

Yaşanan bu çətin rəqabət mühitində, istehsal sənayesi müəssisələrinin gələcəkdə varlığını davam etdirə bilmələri daxili və xarici bazarlarda rəqiblərinə qarşı təmin edə biləcəkləri rəqabət gücü üstünlüyünə bağlı olacaqdır. Dünya bazarlarında qiymət və qiymət xariri ünsürlər etibarilə rəqabət edən firmalar inkişaf edərək güclənərkən, rəqabətdə zorlananlar bu bazarlardan çəkilmək məcburiyyətində qalacaqdır. Beynəlxalq səviyyədə yaşanan bu çətin rəqabət mühitində ölkələr, sektorlar, firmalar hətta fərdlər belə böyük bir yarışın içərisindədirlər. Beynəlxalq rəqabət gücü üçün ölkə, sektor, firma səviyyəsində müqayisələr edilməkdədir, beləcə, beynəlxalq rəqabət gücü üstünlüyü təmin etmək üçün uyğun proqram və tədbirlər ortaya qoyulmaqdadır.

Qloballaşma və istehsalat sənayesi üzərində təsirləri

1980-ci illərdə dünyada iqtisadiyyatın beynəlxalq xüsusiyyəti, iki əhəmiyyətli dəyişkənliyin təsiriylə qloballaşma ölçüsünə keçmişdir. Bu dəyişmədə, azad tənzimləmə siyasəti ilə elm və informasiya texnologiyalarının iqtisadi fəaliyyətlərdə oynadığı yeni rol olduqca mühümdür. Qloballaşma ədəbiyyatda tez-tez bazarlar, maliyyə sistemi, rəqabət və firma strategiyaları ilə əlaqəli bir ifadə olaraq istifadə edilməkdədir və daha çox firma davranış və strategiyalarının təsirli olduğu bir mikroekonomik bir hərəkət olduğu düşünüləməkdədir. Bu xüsusiyyətiylə qloballaşma, dünya daxilində firmalar hətta bölgə və ölkələr baxımından həyati bir əhəmiyyət ifadə edən beynəlxalq bir rəqabətin arxasındakı itələyici ünsür olaraq görülməkdədir.

BVF tərifinə görə qloballaşma dünya səviyyəsində texnologiyanın daha sürətli və geniş bir sahəyə yayılmasının da təsiriylə, mal və xidmət ticarətinin miqdar və

çeşidində eləcə də beynəlxalq sərmayə hərəkətlərindəki artışı səbəbiylə, ölkələrin iqtisadi asılılığının qarşılıqlı olaraq güclənməsidir.

Bu mənada, dünya miqyasında istehsalın, xarici ticarətin və BXİ investisiya fəaliyyətinin keçmiş dövrlərdəki illik ortalama artışı qısaca Cədvəl 5-də göstərilmişdir.

	Dünya mal istehsalı	Dünya mal ixracatı	BXİ girişi	BXİ-li şirkətlərin satışları	BXİ-li şirkətlərin ixracatı
1980-2007-ci illərdə ortalama artışı %	2,7	7,3	14,3	10,2	8,8

Cədvəl 5: Dünyada istehsal, ixrac və BXİ fəaliyyətlərindəki vəziyyət

Yaşanan global iqtisadi böhranın xarici ticarət və birbaşa xarici sərmayələr üzərində mənfi təsiri nəzərə alınaraq 2008-ci ilin və sonrasındakı uzun dövrü meyllərin yansıtılabilməsi baxımından son il 2007-ci ilin olaraq götürülmüşdür. Dünyada birbaşa xarici sərmayəli vahidlərin satışları və ixracatına aid məlumatlar 1982-2007-ci illər arasını əhatə edir.

Göründüyü kimi indiki vaxtda istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan və az inkişaf etmiş ölkələr artan dünya ticarətindən pay ala bilmək və ya mövqeyini davam etdirə bilmək üçün bir-birləriylə çətin bir rəqabət içərisindədirlər. Ən əhəmiyyətli bu yarışda daha çox müvəffəqiyyət əldə etmək üçün rəqabət güclərini artırmağa çalışmalıdırlar.

Porter görə, firma səviyyəsində beynəlxalq rəqabət gücünün göstəricisi, firmanın bazar payı və ya məhsuldarlığıdır. Buna qarşın, müəyyən bir məkanın beynəlxalq rəqabət gücü, bu məkanda istifadə qaynaqların məhsuldarlığındadır. Beynəlxalq rəqabət gücü məhsulun qiyməti ilə keyfiyyəti və satış sonrası servis xidmət kimi qiymət xarici ünsürlərə söykəndirməkdədir.

Dünya mal ixracatı (FOB) (mlrd dollar)				
	1990	2000	2005	2010
İnkişaf etmiş ölkələr	2.572,6	4.736,0	6.977,8	9.208,6
Aİ	1.514,2	2.340,9	3.911,3	4.951,6
ABŞ	288,8	786,8	912,8	1.293,2
Yaponiya	282,3	459,5	567,6	730,1
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	876,4	1.720,0	3.515,2	5.005,7
Braziliya	31,4	55,1	118,3	201,9
Meksika	40,7	166,1	214,2	298,5
Çin	51,5	249,1	762,5	1.581,4
Hindistan	18,3	43,3	102,2	225,5
Rusiya	...	105,0	243,8	400,4
Türkiyə	13,0	30,8	78,4	120,9
Cəmi dünya	3.449,0	6.456,0	10.493,0	14.214,3
Dünya mal ixracatının cəmi (%)				
	1990	1995	2000	2005
İnkişaf etmiş ölkələr	74,6	73,4	66,5	64,8
Aİ	74,6	73,4	66,5	64,8
ABŞ	43,9	36,3	37,3	34,8
Yaponiya	8,4	12,2	8,7	9,1
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	25,4	26,6	33,5	35,2
Braziliya	0,9	0,9	1,1	1,4
Meksika	1,2	2,6	2,0	2,1
Çin	1,5	3,9	7,3	11,1
Hindistan	0,5	0,7	1,0	1,6
Rusiya	...	1,6	2,3	2,8
Türkiyə	0,4	0,5	0,7	0,9
Cəmi dünya	100,0	100,0	100,0	100,0

Cədvəl 6: Dünyada mal ixracatının ölkələr üzrə bölgüsü

Porter hökumətlərin sabit siyasi, hüquqi və ictimai təşkilatların təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin yaradılmasının çox əhəmiyyətli bir rola sahib olduğuna diqqət çəkərək, firmaların rəqabət mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına köməkçi olduğunu bu baxımından bir katalizator təsiri yaratdığından bəhs etmişdir. Hökumət siyasətinin

əsas hədəfi ölkə qaynaqlarını yüksək və getdikcə artan bir şəkildə məhsuldarlıq əldə etməyə istiqamətləndirməkdən ibarət olmalıdır.

Beynəlxalq ticarətdə ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə və asılılıqda olan 4 əsas amillə müəyyən olunur:

- istehsal faktorları şəraiti ilə;
- tələb şəraiti ilə;
- xidmət və ona yaxın olan sahələrin vəziyyəti;
- firmanın vəziyyətə uyğun strategiyası ilə;

Porter istehsal amillərinin klassik nəzəriyyəsinin tərəfdarı olduğundan ,o,bu amilləri nəinki məhdudlaşdırmır,hətta yenilərini , hansı ki istehsal prosesində meydana çıxır, onları da (iş qüvvəsinin çatışmadığı şəraitdə əmək məhsuldarlığının artması, məhdud resursların-torpağın və digər təbii ehtiyatların məhdudluğu şəraitində ehtiyatlara qənaət edən kompakt texnologiyaların tətbiq olunması) daxil edir.

Firmanın rəqabətliliyi üçün ən əsas amillərdən biri tələbdir. Beləki xaricdəki potensial şəraitlə qarşılıqlı təsirdə daxili tələbin vəziyyəti firmanın şəraitinə həlledici təsir göstərir. Burada firmanın xaricə çıxmasına təsir göstərə bilən milli xüsusiyyətlərdə (iqtisadi, mədəni, etnik, təhsil) nəzərə alınmalıdır. Porterin yanaşmasında ayrıca şirkətin fəaliyyəti üçün daxili bazarın tələbi müəyyənedici hesab olunur.

Sonrakı amil istehsalın, xidmət göstərən və ona yaxın olan sahələrin vəziyyəti və inkişaf səviyyəsi, müvafiq avadanlıqlarla təchiz olunması, maliyyə, kommersiya strukturları və mal göndərənlərlə sıx əlaqələrin mövcudluğu.

Nəhayət axırıncısı, rəqabət şəraiti və firmanın strategiyası.Firma tərəfindən seçilmiş strategiya və müvafiq çevikliyi olan təşkilatı struktura beynəlxalq ticarətə müvəffəqiyyətlə qoşulmağın vacib şərtidir. Ciddi stimül daxili bazarda kifayət qədər rəqabətin olmasıdır. Dövlətin yardımı ilə süni hökmranlıq düzgün qərar olmayıb, vəsaitlərdən səmərəsiz və talançı istifadə edilməsidir.

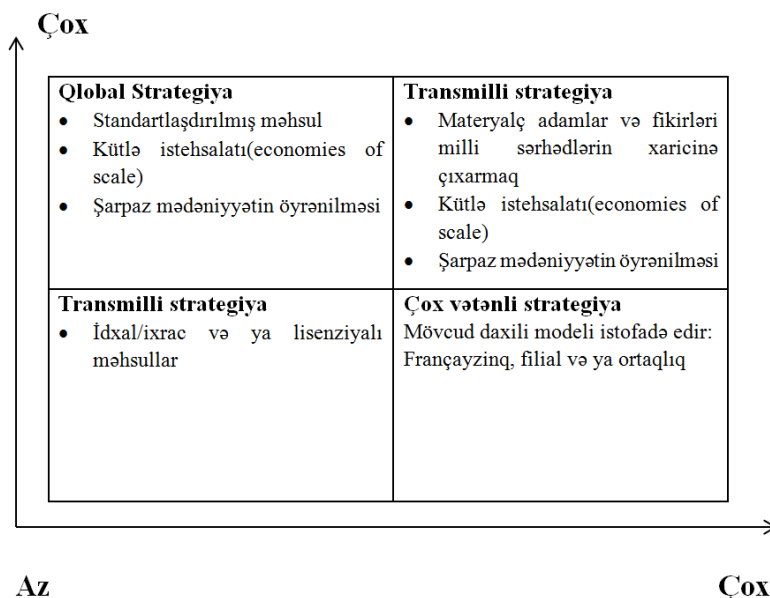
Müxtəlif ölkələr üçün bu amillərin müxtəlif kombinasiyası mümkündür ki, Porter, buna uyğun olaraq hər bir ölkənin həyat tsklinin 4 mərhələsini fərqləndirmişdir:

1. İstehsal amilləri mərhələsi; Bu mərhələdə olan ölkələr əsasən malik olduqları istehsal amillərindən-ucuz iş qüvvəsi, daha münbit əkin sahələri və s. istifadə etdiklərinə görə rəqabət aparırlar.
2. İnvestisiya mərhələsi; İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyi dövlətin və milli firmaların investitsiya aktivliyinə əsaslanır ki, bu zaman milli istehsalçıların xarici texnologiyalara adaptasiyası və onları təkmilləşdirmək qabiliyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiyaların həcmnin artması yeni, qabaqcıl amillərin yaradılmasına və müasir infrastrukturun inkişafına gətirib çıxarır.
3. Yeniləşmə mərhələsi; Bu mərhələ geniş sahələr təmsalında, bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan 4 amilin mövcudluğundan irəli gələn rəqabət üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Milli şirkətlərin müvəfəqiyyətlə rəqabət apardığı sahələrin məcmusu əsaslı artaraq genişlənməkdədir.
4. Sərvət mərhələsi; İstehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi. İqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi əldə olunmuş sərvətə xidmət edir. Ölkə və onun şirkətləri beynəlxalq rəqabətdə öz mövqelərini tədricən verərək, bütün gücü öz mövqelərini saxlamağa yönəldirlər. Halbu ki aktiv investitsiyalar etmədiklərindən. hakimiyyət orqanlarının dəstəklədiyi konservativ strategiya yeridirlər.

III FƏSİL DÜNYA TƏSƏRRÜFƏTİ SİSTEMİNDƏ TMK-LARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

3.1 Qlobal strategiyanın növləri

Corctaun universitetinin professoru Yip-ə görə, qlobal strategiya mənə olaraq üç məfhumu əhatə edir: qlobal, beynəlmilləl və beynəlxalq strategiya. Bu üç strategiya şirkətlərə böyümə və beynəlxalq bazarlarda təmsil olunması üçün lazım olan strategiyalardır¹⁸. Jay HEIZER bu üç strategiyaya əlavə olaraq “çox vətənlə strategiyaları da əlavə edir”¹⁹. Heizer-ə görə sadalanan strategiyaların tərifləri aşağıdakı kimi verilmişdir.

Şəkil: 7 Strategiyalar diaqramı

Beynəlxalq strategiya - Beynəlxalq strategiya qlobal sahəyə girmək üçün ixracat və lisenziyadan istifadə edir. Diaqramdan görüldüyü kimi (Şəkil: 7) beynəlmilləl strategiya ən az üstünlüyü olan strategiyadır. Məhsulu öz ölkəsindən göndərdiyi üçün qarşılıq verəbilərliyi aşağıdır. Yəni bazarlara uzaq olduğu üçün qiymət üstünlüyü də aşağıdır. Buna baxmayaraq mövcud istehsal əməliyyatlarında az

¹⁸ <https://www.business.illinois.edu/aguilera/Teaching/YIP%201989%20SMR.pdf>

¹⁹ Jay HEIZER, Barry RENDER, “Operations Management”, Prentice Hall, New Jersey, 2006, s.43

bir dəyişiklik və lisenziya sazişlərində lisenziya verənin riskdən uzaq qalması kimi amillərə görə bu strategiya adətən ən asandır.

Çoxvətənli strategiya (Multidomestic strategy) - Çoxvətənli strategiya mərkəzdən idarə olunan və hər ölkəyə görə müstəqil istehsal siyasəti aparan şirkətlərdir. Bunlar adətən franşayzing, filialı və ya iş birliyi şəklində asılılığı az olan firmalardır. Daxili bazarlara uyğun məhsul istehsal edirlər və bazarın istəyinə cavab vermə dərəcəsi yüksəkdir. Bununla birlikdə bu firmalarda o qədər də qiymət üstünlüyü yoxdur. McDonald`s kimi bir çox yemək istehsalçısı daxili bazarın dadına uyğun yemək əldə etmək üçün əsasən bu strategiyayı istifadə edir. Yaponiyada 2.000`dən çox McDonald`s restoranları var və bir nəşildən çoxdur ki bu ölkədə mövcutdurlar və bunun yanında orta bir Yapon ailəsi McDonald`sın Yaponların ixtirası olduğunu düşünməkdədir.

Qlobal strategiya (Global strategy) - Qlobal strategiyayı qəbul edən firma fabrikləri öyrənən və standartlaşmanı araşdıran yüksək dərəcədə mərkəziləşmiş idarə sisteminə malikdir. Bu strategiya mənimsəyən firmalar aşağı maya dəyəri üzərində durmaqdadırlar. Firma əgər daxili bazara cavab vermə dərəcəsinə qaldırmaq istəyirsə bu strategiya onlara məsləhət görülmür.

Transmilli strategiya (Transnational strategy) - Transmilli strategiya da iqtisadi miqyas və biliyi dərinləməsinə araşdırmaqla bərabər bazara cavab verə bilmə dərəcəsi üzərində də durur. Səlahiyyətlər sadəcə firmanın vətəninə yox eyni zamanda təşkilatın olduğu bütün hər yerdə mövcuddur. Transmilli təsvirdə maddə, insanlar və fikirlərdə beynəlmiləl sərhədləri göz önünə alınır. Bu firmalar daha öncəki üç strategiyaların üstünlüklərini özündə cəmləşdirir. Bu firmaların hansı ölkənin firması olduğu önəmli deyil çünki dünya miqyasında müstəqil şəbəkəyə sahibdirlər və bir sözlə onlar “dünya firmaları” olaraq düşünülə bilər. Transmilli firmada lokal səviyyədə önəmli fəaliyyətlər və idari işlər yaxın firmada mərkəziləşməyib, hər bir şöbə öz işində sərbəstdir. Nestle və Coca-Cola bu kimi strategiyalara uyğun firmalardır. Ana vətəni İsveçrə olan Nestlenin əmlakının 95%-

inə sahiblənilib, satışların 98%-ni ölkə xaricində həyat keçirilir və şirkətdə çalışanların sadəcə 10%-i İsveçrəlidir. Beynəlxalq firma olma bir çox firma üçün həyatda qalmanın ön şərti olmuşdur. Ölkə xaricinə çıxmanın lazım olduğuna qərar verən bir firmanın qlobal strategiyasını inkişaf etdirməsi üçün etməsi lazım olan işlər aşağıdakı kimi sıralana bilər.

Beynəlxalq firma olma bir çox firma üçün həyatda qalmanın ön şərti olmuşdur. Ölkə xaricinə çıxmanın lazım olduğuna qərar verən bir firmanın qlobal strategiyasını inkişaf etdirməsi üçün etməsi lazım olan işlər aşağıdakı kimi sıralana bilər²⁰.

- Xarici ölkələrdəki fərsətlər, təhlükələr, problemlər və risklər qiymətləndirilir.
- Firmanın xarici ölkələrdə güclü və zəif olduğu nöqtələr müəyyənləşdirilir.
- Xarici ölkələrdə fəaliyyətlərin cinsi və həcmi müəyyənləşdirilir.
- Firmanın qlobal səviyyədəki amaçları müəyyənləşdirilir.
- Firmanın ümumi və funksional səviyyədəki strategiyaları təyin edilir.

Dörd qitədən qlobal idarəçinin ortaq təsnifatlarına görə qlobal şirkətlər aşağıdakı üç ümumi xüsusiyyətə sahib olmalıdırlar:

1. Qlobal şirkət ola bilmək üçün dünya miqyasını diqqətə alan bir emalat, lojistik, marketinq, mal və R&D planını əhatə edən qlobal bir strategiya mövcud olmalıdır. Qlobal şirkətlər bütün bu fəaliyyətlərini holistik bir yaxınlaşma ilə sərhəd tanımadan sürdürürlər.
2. Qlobal bir şirkət, lokal müştərilərin ehtiyaclarını mükəmməl bir şəkildə qarşılaya biləcək olduqca həssas bir paylama sistemində sahib olmalıdır. Qlobal şirkətlərin təməl bir dəyər, prinsip və iş sistemi yığımına sahib olmaları və bunları fəaliyyət göstərdikləri bölgələrə eynən daşımaları lazımdır.

²⁰ Natiq SABİROĞLU, “Qloballaşma və Xarici İnvestisiyalar”, Bakı, 2006, s.106

3. Qlobal şirkətlər öz qlobal planlarıyla lokal həssaslıqlar arasında tarazlıq qurmalıdırlar. Lokal ehtiyacların qarşılana bilməsi üçün təşkilati güc maksimum diqqətlə istifadə edilərkən, qlobal sistemin əsas bütüncül hədəfləri gözdən qaçırılmamalıdır. Sözü gedən tarazlığın təmin edilməsi qlobal bir şirkətinən önəmli problemidir. Bu səbəblə qlobal anlaşıla bilən bir fəlsəfəsinin mövcud olması və bütün çalışanların bu prinsiplərin həyata keçirilə biləcəyinə inandırılması lazımdır.

I.1 Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında TMK-ların rolu - BP nümunəsi

İctimai yönli investisiyaları

Cəmiyyətin mühüm investisiyaları, BTC boru kəmərinə inşa işləri həyata keçirildiyi zaman müəyyənləşdirilmişdir. Bütün dörd məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərindən adından, BP tərəfindən Cəmiyyətin İnvestisiya Proqramına rəhbərlik edilir. Qeyd olunan proqrama, əsasən, tikinti işlərinin icra edildiyi mərhələdə cəmiyyətə məxsus olan investisiyalara nəzarət edilir. BP, yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda, Gürcüstan və Türkiyədə yalnız boru kəmərləri boyunca layihələr həyata keçirtmək məqsədi ilə Uşaqları qoruyun layihəsində olduğu kimi Beynəlxalq QHT-lər ilə müqavilə bağlamışdır. İnşa müddətində BP-nin ətraf mühiti çirkləndirməsi, infrastruktur zərərləri, sosial və iqtisadi iflas ilə bağlı müəyyən ittihamların irəli sürülməsi ilə əlaqədar olaraq, bir neçə QHT-lər tərəfindən BTC boru kəmərinin inşasının dayandırılması kampaniyasının həyata keçirilməsi qeyd edilməlidir. Eyni zamanda, əsaslandırılmalıdır ki, qanuni torpaq mülkiyyətçilərinə BP tərəfindən kompensasiya təmin edilməklə torpaq sahəsini ələ keçirtmək hüququ qurumlar tərəfindən istismar edilmişdir²¹.

İnşa prosesindən əməliyyatlara keçidi nəzərə almaqla, BP, hal-hazırda, öz konsorsium partnyorlarının adından iki əsas KSM(Korporativ Sosial Məsuliyyət)

²¹ See the website of the BTC Community Investment Programme <http://az.btcinvestment.com/ciphome.asp?LANG=0>

təşəbbüs planlarına başçılıq edir. Birincisi, terminallar və kompressor stansiyaları kimi nəzərdə tutulan BTC neft boru kəməri və ona paralel olan Cənubi Qafqaz Qaz Boru kəmərinin yer aldığı iki kilometr enində olan dəhlizdə cəmləşən Cəmiyyətlərin Növbəti Proqramlarıdır. Sosial investisiyalar, BP tərəfindən həyata keçirilməklə, boru kəməri üzrə olan konsorsiumda yer alan neft şirkətlərinin səhmlərinə əsasən maliyyələşdirilir. BP-nin biznes fəaliyyətləri ilə açıq şəkildə əlaqədar olmayan, lakin müəyyən müvafiqlik təşkil edən, belə ki, BP tərəfindən yerli əsaslarla ilkin cəmiyyətlərə məxsus olan investisiya proqramlarının Azərbaycanda keçirilməsi zamanı, cəmiyyətlərə məxsus olan növbəti proqram, neft və qaz fəaliyyətlərindəki texniki olmayan risklərin aradan qaldırılması üzrə cəmləşmişdir. Bu kimi layihələr tərəfindən yerli cəmiyyətlərə boru kəmərinin qorunması istiqamətində dəstək olunur. BP, cəmiyyətin cari investisiya işləri üzrə yerli və ya beynəlxalq səviyyədə QHT-lar ilə müqavilə bağlayır. Layihələrdə şirkətin göz önündə olan loqolarından istifadə edilmir. Burada tendensiya ondan ibarətdir ki, layihə ictimai göz önündə olmamalıdır. Onlar, boru kəməri layihələrinin eyniləşdirilməsinin əvəzinə fəaliyyət göstərirlər. Neft şirkətləri tərəfindən cəmiyyətin ehtiyatları konsorsiumdakı paylarına əsasən yönləndirilə bilinər; bu proses, Statoil və Unocal tərəfindən həyata keçirilmişdir²².

Məktəb və səhiyyə klinikalarının inşa edilməsinin maliyyələşdirilməsi kimi nəzərdə tutulan ən-ənəvi mikro səviyyəli KSM layihələrinin əksinə olaraq, Cəmiyyətlərin növbəti proqramlarının məqsədi yerli cəmiyyətlərin bu istiqamətdə olan bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək və ləvazimatları təkmilləşdirməkdir. Hər bir cəmiyyətdə təşəbbüskarlar tərəfindən seçilən cəmiyyətin fəaliyyət qrupunun məqsədi, ehtiyacların müəyyənəşdirilməsi və vacib olanları göz önünə çıxartmaqdan ibarətdir. Cəmiyyət, büdcədən kənar fəaliyyət göstərmək, eyni zamanda, tender prosesi, təchizat planı, layihənin icra planı və uzun müddətli həyata keçirilən plan üzrə təklif yazmaq istiqamətində təlim keçmişdir. Təlim, layihənin bütün mərhələlərində şəffaf maliyyə və səmərəli rəhbərlik fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində cəmləşmişdir.

²² Center for Civic Initiatives (Azerbaijan), CEE Bankwatch Network, Green Alternative, Friends of the Earth England, Wales and No. Ireland, Les Amis de la Terre, Third Fact Finding Mission, Azerbaijan–Georgia– Turkey Pipeline Project – Azerbaijan Section, October 2004.

Bu halda, şəffaf və səmərəli fəaliyyət istiqamətində BP nümayəndələri və cəmiyyətlərindən inkişaf layihələrinin planlaşdırılması və icra edilməsi tələb oluna bilinər. Cəmiyyətə məxsus olan investisiyalarının onlar üçün təlim təcrübəsi olacağını nəzərdə tutmaqla, BP-nin məqsədi heç bir nəzarət olmadan yerli dövlət qurumları ilə iş birliyinin həyata keçirilməsidir. Proqram, adətən, regional nizamlayıcıların cəlb edilməsi ilə məşğul olur²³.

Cəmiyyətin müəyyənləşdirilmiş investisiyaları ilə müqayisədə, cəmiyyətlərin növbəti proqramlarına əsasən cəmiyyət səviyyəsində Azərbaycanda korrupsiya üzrə geniş miqyaslı problemlərin, şəffaflıq üzrə çatışmazlıqlarının və kasıb cəmiyyətin müvafiq istiqamətə yönləndirilməsi təşkil edilə bilinər. Müəyyən sahələr üzrə çatışmazlıqların olduğu qeyd edilir. Bununla əlaqədar olaraq, cəmiyyətlərin növbəti proqramlarının real təsirləri barədə bizə məlumat verilməli və bu istiqamətdə biz yalnız özümüz fəaliyyət göstərməməliyik. Afrikadakı Çad Kamerun boru layihəsinin öyrənilməsi prosesində Pegg tərəfindən aşkar olunmuşdur ki, Dünya Bankının fəaliyyət prosedurlarına əsasən geniş miqyaslı neft istehsalının xoşagəlməyən nəticələrinin yönləndirilməsi planlaşdırılmış və icra prosesində müddəalarda boşluqların olması müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycanda cəmiyyətlərin növbəti proqramının yerində icra edilməsi haqqında istənilən qərarların müəyyənləşdirilməsi vaxtından əvvəl nəzərdə tutulmalıdır. Lakin bu bir faktdır ki, proqram fəaliyyətləri cəmiyyətlərə əsasən müəyyənləşdirilir. BTC boru kəməri və digər BP əməliyyatları, proqramın makro səviyyəli nəticələrinə əsasən məhdudlaşdırılmışdır.

Milli və Regional inkişafa təsirləri

KSM-nın ikinci təşəbbüsü budur ki, BP öz konsorsium partnyorlarının adından fəaliyyət göstərərək, Regional İnkişaf Təşəbbüsünü həyata keçirir. Bu təşəbbüs 2003-cü ildə nəzərdə tutulmuş və maliyyə öhdəlikləri, daxili idarəetmə strukturu, fəaliyyət təlimatları, üç illik strategiya və büdcəsi olan bütün digər şirkətlər ilə müqavilə

²³ S Pegg, 'Can Policy Intervention Beat the Resource Curse? Evidence from the Chad Cameroon Pipeline Project', *African Affairs* 105(418), 2006, pp 1–25.

bağlandıqdan sonra 2005-ci ildə tam olaraq fəaliyyətə başladı. Qeyd olunan təşəbbüsün məqsədi Xəzər regionunda neft və qaz partnyorlarının uzun müddətli biznes fəaliyyətinə cəlb edilməsi və təsdiq edilən sosial – iqtisadi inkişafa yardım edilməsidir. Cəmiyyətlərin gələcək proqramlarına nəzərən, bununla neft və qaz inşasından əməliyyata keçid baş verir. Belə ki, bu proses, xarici neft şirkətlərini və dövlət neft şirkəti olan SOCAR-ı cəlb edən dörd məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərin adından BP tərəfindən həyata keçirilir. Təşəbbüs, layihələri tam olaraq əhatə etmək məqsədi ilə sonuncuya 50 faiz maliyyə yardımı etməklə Gürcüstan, Türkiyə və Azərbaycanı əhatə edir. Cəmiyyətlərin növbəti proqramları istisna olmaqla, bu layihə makro səviyyəli, geniş miqyaslı, bütün ölkəni əhatə edən və regionu keçən proqramlarda birbaşa olaraq cəmlənir. BP nümayəndəliyinə nəzərən, bu, qədim filantropiyadan fərqli olan inkişaf nəzərdə tutan investisiyadır. Bu, adətən, əsas liderlər, daimi olaraq isə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və Dünya Bankı tərəfindən ələ keçirilir. Əsas olaraq, neft şirkətlərindən təzminatlar əldə edilir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları Azərbaycanda olan güclərinin günbəgün azalmasını nəzərə alaraq, bu istiqamətdə müqavilələr bağlayırlar. Neft şirkətləri ilə korporasiya, proqramların genişləndirilməsi yolunda yeni vasitələrə şərait yaradanlardan biridir və dövlətə qarşı olmayacaqdır. Onların iştirakları, neft şirkətləri arasında koordinasiya olmasına təhrik edir. Cəmiyyətlərin gələcək proqramları və Regional İnkişaf Təşəbbüsü üzrə təklif edilən büdcə, hal-hazırda təxmini olaraq illik 20 milyon dolları təşkil edir.

ABŞ Dolları	Azərbaycan	Türkiyə	Gürcüstan	Cəmi
Gələcək cəmiyyətlər proqramı	2.75	1.90	1.50	6.15
Regional inkişaf təşəbbüsü	6.00	4.00	2.00	12.00

Cədvəl 7: Partnyorların sosial investisiyalar iclası 29 August 2006

Regional İnkişaf Təşəbbüsü, aşağıda qeyd edilən üç mövzuda cəmləşməklə inkişaf istiqamətlərini maksimum həddə çatdırmağı nəzərdə tutur: müəssisənin inkişafı, səmərəli idarəçilik və enerjiyə giriş. Bu istiqamət, müəssisələrin inkişafı üzrə olmuşdur. Lakin BP tərəfindən, adətən, mülki cəmiyyətə məxsus olan mülk vasitəsi

ilə səmərəli idarəçilik əldə etmək, qanunun təsirini gücləndirmək, həmçinin, mütəxəssis rəylərini və köməyini təmin etmək məqsədi ilə mühüm potensial əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Digər ölkələrdəki xarici neft şirkətlərinin KSM nəticələri, kütləvi şirkətlər tərəfindən tərtib edilən işçi heyətində mütəxəssis çatışmazlığından ibarətdir. KSM fəaliyyətlərini idarə edən və Azərbaycanda inkişaf planlarını həyata keçirən neft şirkətləri istisna olmaqla, BP tərəfindən kənar neft şirkətlərindən mütəxəssislər cəlb edilir²⁴.

Regional İnkişaf Təşəbbüsü unikaldir. Çünki bu Təşəbbüs özündə sosial təşkilatçılıq ilə əlaqədar olan məsələləri cəlb etmək məqsədi ilə uzun müddətli ümumi formada olan KSM əməkdaşlığında BP tərəfindən rəhbərlik edilən bütün dörd məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərdə yer alan bütün neft şirkətlərini birləşdirir. Bütün seçilən layihələr, bütün konsorsium partnyorları tərəfindən araşdırılır. BP və onun partnyorları 20 il müddətinə davam edəcək PSA-lar kimi nəzərdə tutulan uzun müddətli təşəbbüsə başlamışlar. Belə ki, burada ümumi KSM layihəsi üçün planlaşdırılmamış müddət nəzərdə tutulur. Biz yenidən müəyyənləşdirə bilərik ki, Azərbaycandakı KSM gündəliyi mikro səviyyədən makro səviyyəsinə genişlənmişdir. Baxmayaraq ki, Regional İnkişaf Təşəbbüsünün cəlb edilməsi ilə bağlı hər hansı bir mülahizələrin irəli sürülməsi artıq çox gecdir.

Yerli biznesin inkişafına təsiri

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi müəssisənin inkişafı üçün müəyyənləşdirilmiş ərazi, regionun təkmilləşdirilməsi üçün yeni təşəbbüsün üç fokus ərazilərindən biridir. Lakin bütün xarici şirkətlər tərəfindən, Azərbaycanda bir neçə il üzrə ərazilər müəyyənləşdirilmişdir. 2000-ci ildə QHT Beynəlxalq Xəbərdarlığa əsaslanan BK Statoil ilə əməkdaşlıq həyata keçirtməklə yerli biznes fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə Müəssisənin İnkişaf Komissiyasının (EDC) əsası qoyulmuşdur. Çoxmillətli neft şirkətlərinin və yerli şirkətlərin ortaq maraqları müzakirə edə bilməsi

²⁴ J G Frynas, 'The False Developmental Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies', International Affairs, 81(3), 2005, p 591.

forumunu təmin etməklə, ideyanın məqsədi Azərbaycanda neft sektorunda yerli şirkətlərin geniş kütləsini cəlb etməkdir. Xüsusi olaraq, kiçik və orta biznes fəaliyyətinə məxsus olan müəssisələri özündə cəmləyən EDC, neft şirkətlərinə provayder və sub-podratçı xidmətlərini təmin etmək məqsədi ilə öz yardımını irəli sürə bilər. EDC, 2002-ci ildə Biznes İnkişaf İttifaqı kimi yenidən formalaşdırılaraq, təqdim olunmuşdur. Qeyd olunan şirkətlərin qeyri – rəsmi ittifaqı rəsmi olaraq 2004-cü ildə ləğv edilmişdir. Bu istiqamətdə bir səbəb, yerli biznes fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədi ilə onun konsorsium partnyorları adından 2002-ci ildə Müəssisə Mərkəzinin təşkil edilməsi ola bilər²⁵.

Yeni regional inkişaf sxemi çərçivəsində, biznes konsorsiumu, BP və partnyorlar ilə rəsmi əlaqə, yerli tədarükçülərin kredit fəaliyyətinə daxil olmasına yardım etmək və mikro maliyyə sxemlərini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Paralel olaraq BP və partnyorlar ilə olan müqavilələrdən yerli cəmiyyətlərin istifadə etməsinə şərait yaradan yeni vasitə təkmilləşdirilmişdir.

Tənqidlər ilə əlaqədar olaraq, xarici neft şirkətləri yerli sənaye vasitələrindən istifadə etməyə nail olmamışlar. Lakin BP, neft sənayesindəki partnyorlar kimi yerli şirkətlər ilə fəaliyyət göstərməklə kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmişdir. BP-yə nəzərən, Azərbaycan tədarükçülərinə əsasən 2005-ci ildə nəticələnən yerli şirkətlər ilə fəaliyyət istiqamətində, BP-nin təmsil olunduğu hər hansı ölkələr, BK və ABŞ-dan sonra ölkədə üçüncü geniş səviyyəli gəlir xərclənmişdir. BP, əlavə olaraq illik 250 milyon dollar məbləği əhatə edən beş il (2010) ərzində Azərbaycanda yer alan şirkətlər tərəfindən yerləşdirilən müqavilələrin dəyərləri ikiqat artırmağı nəzərdə tutur. Belə ki, bu proses, kiçik, orta və yerli səviyyəli məhdud məsuliyyətli

²⁵ J M Mammadbayli, 'Private Sector and Its Co-operation with the Oil Industry in Azerbaijan', unpublished speech presented at the seminar Corporate and Social Responsibility: From Words to Actions, Chatham House, London, 15–16 October 2001.

cəmiyyətlər ilə nəzərdə tutulur və yerli sahibkar şirkətlər ilə xərclənən məbləğ 500 milyon dollardan artıqdır²⁶.

Nəticədə BP-nin, neft sektorundakı subpodratçılar kimi fəaliyyət göstərən yerli şirkətlərə müəyyən keçidi var və yerli biznes təşəbbüslərinin cəlb edilməsi üçün mühüm məqsədlər əldə edilmişdir. Nəticə və hədəflərə baxmayaraq, Azərbaycan neft olmayan sektorda hələ inkişaf etməlidir. Neftdən əldə olunan gəlirlər gələcək üçün qeyri müəyyən olduğu halda, yerli şirkətlərin vəziyyəti xarici neft şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrdən asılıdır.

²⁶ L H Gulbrandsen & A Moe, 'Oil Company CSR Collaboration in "New" Petro-States', *Journal of Corporate Citizenship*, 20, 2005, pp 53–64.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Qloballaşma və transmilliləşmə son 20-30 ildə daha da sürətlənsə də bu proses insan cəmiyyətinin var olduğu andan etibarən başlayan təbii axının davamıdır. Bu prosesləri ardıcıl şəkildə təhlil edərək müəyyən təkliflər vermək mümkündür.

Transmilliləşmə probleminin nəzəri şərhı, ona yanaşmalar çoxaspektlidir. Bu isə ilk növbədə prosesin özünün qəlizliyi ilə əlaqədardır. Praktikada transmilliləşmənin vahid platformasının olmaması nəzəri təfəkkürdə də konseptual ümumiləşdirmələrin çoxluğuna gətirib çıxarmışdır. Transmilliləşmə haqda vahid nəzəriyyə işlənilib hazırlanmasa da, tədqiqatçıların hər biri transmilliləşmə prosesinin ayrı-ayrı amillərini əsas dəyişən kimi qiymətləndirərək onun təşəkkülünü, mənbələrini, inkişaf mərhələlərini və mümkün nəticələrini təhlil və tədqiq etmişlər.

Fikrimizcə, transmilliləşmə haqda bəhs olunarkən mövcud konsepsiyaların ayrı-ayrı xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla səbəb nəticə əlaqəsi qurulmalıdır. Yəni transmilliləşmə Nədir? Kimə lazımdır? Niyə belə sürətlə yayılır? suallarına nəzəri praktiki cavablar tapılmalı və bu prosesin arxasında duran faktorların maraqları, onlar arasındakı fundamental oxşarlıqlar elmi dərəcədə əsaslandırılmalıdır.

Transmilliləşmə ölkələrin milli təsərrüfatlarının yüksək səviyyəli qarşılıqlı iqtisadi tamamlama və əmək bölgüsü əsasında həyata keçirilən siyasi, iqtisadi birlik prosesidir. İqtisadi integrasiyanın bütün aspektlərini əhatə edəcək vahid tərif yoxdur. Özü-özlüyündə mürəkkəb və çoxcəhətli bir proses üçün bu qəbulolunandır.

Dünya iqtisadiyyatının transmilliləşmə prosesində TMK-lar hakim mövqedən çıxış edərək maliyyə, işçi qüvvəsi, texnologiya, xammal, təchizat, xidmət və satış sahələri kimi strateji sferada idarəetmə əməliyyatları həyata keçirir. TMK-ın transmilliləşmə prosesində rolunu müxtəlif siyasi-iqtisadi, istehsal-ticarət, sahibkarlıq, sistem və makroiqtisadi – aspektlərlə analiz etmək mümkündür. XXI əsrin astanasının da transmilli kompaniyaların ümumilikdə dünya təsərrüfatı və

qlobalizasiya prosesi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin makroiqtisadi analizdə nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada transmilliləşmə prosesini meydana çıxaran TMK-lar dünya iqtisadiyyatında yeni «güc mənbələri» olmaqla həm də beynəlmilləşmə prosesinin əsas aparıcı qüvvəsidir. Belə ki, müasir xarici iqtisadi fəaliyyətdə artıq xarici ticarət deyil, mal və xidmətlərin istehsal və satışının bilavasitə xarici bazarlarda təşkil edilməsi əməliyyatları dominantlıq edir: bu üsulla həyata keçirilən satış əməliyyatlarının həcmi ümumdünya mal və xidmət ixrac əməliyyatlarının həcmi qabaqlayır, ümumdünya ixracatının özü isə tədricən TMK-ın müxtəlif şöbələri arasında aparılan firmadaxili ticarətə çevrilməkdədir. Bunlardan belə nəticəyə gəlmək olur ki, TMK fəaliyyəti nəticəsində dünya təsərrüfatı beynəlmiləşərək vahid mal, xidmət, kapital, işçi qüvvəsi bazarına çevrilir.

Transmilliləşmənin rifah üzərində yekun təsirini ticarət yaratma və ticarət sapdırma effektinin müqayisəsi nəticəsində müəyyənləşdirmək olar. İstehsalın ölkələr arasında yerdəyişməsi nəticəsində yaranan ticarət yaratma effekti ölkələrdə rifahın artımına, ticarət sapdırma isə rifahın azalmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda aparılan araşdırmalar nəticəsində qloballaşma və transmilliləşmə prosesindən kənarda qalan ölkələrin bu prosesin mənfi nəticələri ilə üzləşməsi, istehsalın azalmasına, digər tərəfdən isə ixrac qiymətlərinin azalmasına gətirib çıxaracağı faktı ortaya çıxır.

Transmilliləşmənin riyazi təhlili, bəzi dəyişənlərin sabit götürüldüyü vəziyyətdə qrafik interpretasiya ilə mümkündür. Bununla belə, İEOÖ-lər və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrinin timsalında ticarət yaratma və ticarət sapdırma effektinin kompleks qiymətləndirilməsi aparılmamışdır. Lakin demək olar ki, oxşar təsirlər bu ölkələrə də aiddir. İEOÖ-də əsas məsələ transmilliləşmə bu ölkələrin inkişafına nə cür təsir edəcəyi problemidir. Transmilliləşmə prosesinin modelləşdirilməsi mümkün olmadığından, orada optimal kriteriyaların da müəyyənləşdirilməsi olduqca çətinidir. Ən yaxşı halda, istənilən model sırf nəzəri abstraksiyanın məhsulu olub, reallığı adekvat əks etdirməyəcəkdir. Buna baxmayaraq, ölkələrin iqtisadi inkişaf modelində

integrativ amillərin bu və ya digər kombinasiyasından istifadə onun gələcək inkişafında böyük imkanlar açır.

Dünyanın ayrı-ayrı təsərrüfat əlaqələri sisteminə transmilliləşmə meyilləri gücləndikcə onun ayrı-ayrı regional integrasiya birliklərində və ticarət ittifaqlarında həm iştirakı, həm də qarşılıqlı iqtisadi, o cümlədən də xarici ticarət əlaqələri inkişaf edir.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və transmilliləşməsi prosesini sürətləndirən nə böyük amillərdən bir də məhz informasiya texnologiyalarıdır. 90-cı illərin sonundan başlayaraq bütün dünyaya yayımağa başlayan internet dəmək olar dünyanı ovucumuzun içinə gətirmişdir. Artıq dünyanın hər hansı bir regionunda baş verən siyasi, iqtisadi və sosial hadisələr qısa bir müddət sonra səsli, görüntülü vəziyyətdə bütün dünya ilə paylaşılır.

Transmilli şirkətlər informasiya texnologiyalarındakı bu inkişafdan bu ən çox bəhrələnən subyektlərdir. Məsələn, “youtube”, “facebook”, “twitter”, “instagram” və s. bu kimi sosial media ilə vaxt itirmədən sürətli və ucuz bir şəkildə öz yeni məhsullarını tanıdır, onlara bütün dünya üzrə tələb yaradır. Təbii ki, ödənişlər də plastik kartlar və “pay pal” sürətli kimi pul köçürmə şəbəkələri ilə həyata keçirilir. Beləcə dünyanın ən uzaq bir regionunda yaşayan bir insan rahatlıqla xaricdən istədiyi əmtəəyə tələb yaradaraq onu əldə etmiş olur.

Bundan başqa ödəniş sistemlərinin daha da rahat hala gəlməsi üçün banklar arasında SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) beynəlxalq banklararası maliyyə axınları şəbəkəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da həm bankların transmilliləşməsinə həm də istehsalat və satış sektorundakı şirkətlərin transmilli hala gəlməsinə daha da köməklik göstərmişdir. Beləliklə şirkətlər informasiya texnologiyalarındakı bu inkişala xarici ticarət dövryyəsinə daha da artırmış olurlar. Dünyada məşhur olan “Forex” əməliyyatlarının böyük bir hissəsi məhz bu tip ödəniş sistemləri ilə həyata keçirilir. Bundan başqa “Bloomberg” və bu

tip konsultasiya şirkətləri ölkələrə və böyük transmilli şirkətlərə risklərin idarə olunması və gələcəkə bağlı gözləntilər haqqında məlumatlar ötürür.

Transmilliləşmənin ən önəmli faktorlarından bir də kapitalın ixracı prosesidir. Bu proses ilk başda qəliz və riskli görünsə də nəzər yetirdiyimiz zaman bir çox transmilli şirkət məhz kapital ixrac etdikədən sonra daha da maliyyə imkanlarını artırdığını və böyüdüyünü görə bilərik. Bu cür müqavilələ bağlanmazdan əvvəl şirkətlər gədəckləri ölkənin qanunvericilik bazasını öyrənir və lazım gələrsə dəyişdirilməsinə nail olurlar. Beləliklə öz gələcək risklərini qanunvericilik səviyyəsində minimuma endirirlər.

“Birbaşa Xarici İnvestisiya” edən şirkət ölkələrin sosial mədəni həyatına inteqrasiya etmiş olur və öz mədəniyyətlərini də burada təbliğ etməyə çalışırlar. Xüsusilə kapitalın ixrac olunduğu ölkələr az inkişaf etmiş ölkə olarsa burada sui-istifadə halları həddən artıq çox ola bilər. Bu daha çox özünü ekologiyanın həddən artıq çirkləndirilməsində, yerli işçilərə fərqli münasibətdə də ölkələrin daxili siyasi iqtisadi məsələlərinə müdaxilədə özünü göstərə bilər.

Müstəqillikdən sonra transmilli şirkətlərin Azərbaycana marağı yaranmışdır. Bu özünü daha çox neft və qida sektorunda özünü göstərdi. 1994- cü ildə “Əsrin Müqaviləsi”ndə dünyanın 8 ölkəsinin təmsil edən 10-dan artıq transmilli şirkət iştirak edirdi. Bu say sonradan artaraq 40-ı keçdi. Baxmayaraq ki, o dövrdə ölkəmiz müharibə şəraitində idi və hələ də cəbhədə qızğın müharibə gedirdi bunula belə dünyanın ən məşhur neft kompaniyaları bu müqavilənin altına öz imzalarını atdılar. Hal hazırda ölkəmizə qoyulan xarici investisiyanın həcmi 150 mlrd. dollara yaxınlaşıb ki, buda MDB- ölkərində adambaşna düşən xarici investisiya həcminə görə ölkəmizin ilk sırada olmasına gətirib çıxarıb.

Şübhəsiz ölkəyə bu qədər xarici investisiya cəlb edə bilmək iqtisadi sahədə aparılan islahatların uğurlu nəticəsidir. Bununla belə çalışmaq lazımdır ki, xarici investisiyalar sadəcə neft sektoruna deyil, iqtisadiyyatın digər sahələrinə maşınqayırma, mirkoelektornika, kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye, yeyinti, toxuculuq

və s. kimi sektorlara yönəldilsin. Bunu üçün də dünyaya integrasiya etmək, Dünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Bankı kimi nüfuzlu qurumlarla daha sıx çalışmaq lazımdır. Burada Dünya Ticarət Təşkilatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir çünki bu quruma üzv olmadan dünya ticarətində sözsahibi olmaq demək olar imkansızdır.

Səmərəli xarici ticarət siyasətinin formalaşdırılması problemi, xarici ticarətin inkişafının sahəvi problemləri ilə müqayisədə daha ətraflı nəzərdən keçirilməlidir. Onlar daxili istehsal problemi, iqtisadiyyatın dirçəlməsi, onun sosial istiqamətliliyi və son nəticədə ölkədə siyasi sabitliklə sırf əlaqədardır. Xarici iqtisadi siyasətin optimal istiqamətinin düzgün seçilməsindən iqtisadiyyatın təkcə ixraca istiqamətlənmiş sahələri deyil, həm də daxili istehlak bazarına istiqamətlənmiş sahələrinin inkişafı asılı olacaqdır. Uyğun olaraq ixracın və idxalın strukturunun təkmilləşdirilməsi təkcə ölkənin iqtisadi deyil, həm də sosial-siyasi həyatında inkişaf edən proseslərə təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan şirkətlərində də artıq transmilliləşmə və global iqtisadiyyata ayaq uydurma halları müşahidə olunur. Bu mənada “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti”nin öz abreviaturasını dəyişərək “SOCAR” berndini yaratdı. Burada məqsəd global bazarlara daha asan çıxmaq və yadda qalan olmaq idi. Hal hazırda “SOCAR” birbaşa xarici sərmayə qoyan şirkətə çevrilib. Bu mənada Türkiyənin “Petkim” petrokimya kompleksi satın alınaraq orada ölkəmizin xam neft ilə müxtəlif kimyavi məhsullar hazırlanaraq dünya bazarlarına çıxarılır.

Hal-hazırda reallaşmaqda olan bir sıra beynəlxalq layihələr region ölkələri ilə Şərq və Qərb ölkələri arasında əməkdaşlığa, böyük gələcəyi olan perspektivlərə hesablanmışdır. Belə ki, “Böyük İpək Yolu”nun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin –“TRASEKA” proqramının həyata keçirilməsi, Xəzərin enerji ehtiyatlarından birgə istifadəyə dair “Əsrin müqaviləsi” adını almış neft kontraktlarının, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac neft kəmərinin, “Bakı-Tbilisi-Ərzurum” qaz kəməri, “Bakı-Tiflis-Qars” dəmir yolu layihələrinin əsas məqsədi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin qorunması və regionda

sülhün, sabitliyin möhkəmlənməsinə nail olmaq və iqtisadi integrasiya proseslərində daha fəal iştirak etməkdən ibarətdir. Bu tip qlobal iqtisadi layihələrdə iştirak ölkəmizi dünya iqtisadiyyatının önəmli oyunçusuna çevirəcək, şirkətlərimizin milli statusdan transmilli statusa keçməsinə yardımçı olacaqdır.

TƏKLİFLƏR

- Qloballaşma qarşısı alınmaz iqtisadi prosesə çevrilmişdir. Buna görə də hər bir ölkə bu prosesdə fəal iştirak etməli, beynəlxalq ticarətin gətirə biləcəyi sosial iqtisadi faydalardan yararlanmalıdır. Əks halda Şimali Koreya kimi təcrid vəziyyətdə düşülməkdir.
- Bu prosesi daha düzgün idarə etmək üçün beynəlxalq valyuta rejimi yaradılmalıdır ki, bu da beynəlxalq ticarətdə məzənnədən yarana biləcək riskləri aradan qaldıracaq.
- Ölkələr beynəlxalq ticarəti təşviq etmək üçün vergi sistemində islahatlar aparmalı, ixraca görə vergilərdə asanlıq yaratmalırlar.
- Xarici şirkətlərin loyallığını yoxlamaq üçün vahid reyster sistemi yaradılmalıdır.
- Dünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və digər beynəlxalq ticarət təşkilatları ölkələrə yanaşmada ikili standartları aradan qaldırmalı, az inkişaf etmiş ölkələrin şirkətlərinə xüsusi güzəştlər etməlidirlər.
- Azərbaycan qeyr-neft sektorundakı TMK-ların da fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır. Belə olduğu halda ölkədə həm məşğulluq səviyyəsi artar həm də “know-how” vasitəsilə ölkənin sənayeləşməsi sürətlənər, rəqabətə davamlı mallar istehsal edər.
- Yerli şirkətlər artıq sadəcə yerli bazara beynəlxalq bazarlar çıxmağı qarşısına məqsəd qoymalı, müxtəlif beynəlxalq standard sertifikatları almaqla transmilliləşmə strategiyası seçməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Simon Reich, What Is Globalization? Working Paper #261 – December 1998
2. A G Hopkins, Globalisation In World History, 2002
3. Richard E. Caves, Multinational Enterprise and Economic Analysis, 2007
4. GK Helleiner, Transnational corporations and direct foreign investment, 1989
5. <http://www.oecd-ilibrary.org/sites/factbook-2013-en/04/02/01/index.html?itemId=/content/chapter/factbook-2013-34-en>
6. World Investment Report. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, UNCTAD, New York and Genewa 2009, s. 258.
7. T Ozawa, Foreign direct investment and economic development, 1992
8. Zhang, K. H. (1999). Foreign direct investment and economic growth: evidence from ten East Asian economies. *Economia Internazionale/International Economics*, 52(4), 517-535.
9. Yitzhak Hadari, "The Structure of the Private Multinational Enterprise," *Michigan Law Review*, 71, 1973
10. http://unctad.org/en/docs/diaeia200910a4_en.pdf
11. <http://www.forbes.com/sites/timworstall/2011/12/24/china-makes-almost-nothing-out-of-apples-ipads-and-i/>
12. http://unctad.org/en/docs/iteiitv5n2a7_en.pdf
13. Shrivastava, Paul. "The role of corporations in achieving ecological sustainability." *Academy of management review* 20.4 (1995): 936-960.
14. Haddad, Mona, and Ann Harrison. "Are there positive spillovers from direct foreign investment?: Evidence from panel data for Morocco." *Journal of development economics* 42.1 (1993): 51-74.
15. E. Hacızadə, Dünya iqtisadiyyatı fənninin predmeti və vəzifələri, 1993

16. Ram, Rati, and K Zhang. "Foreign Direct Investment and Economic Growth: Evidence from Cross - Country Data for the 1990s*." *Economic Development and Cultural Change* 51.1 (2002): 205-215.
17. <http://www.stat.gov.az>
18. <https://www.business.illinois.edu/aguilera/Teaching/YIP%201989%20SMR.pdf>
19. Jay HEIZER, Barry RENDER, "Operations Management", Prentice Hall, New Jersey, 2006, s.43
20. Natiq SABİROĞLU, "Qloballaşma və Xarici Ənvestisiyalar", Bakı, 2006, s.10
21. <http://az.btcinvestment.com/ciphome.asp?LANG=0>
Center for Civic Initiatives (Azerbaijan), CEE Bankwatch Network, Green Alternative, Friends of the Earth England, Wales and No. Ireland, Les Amis de la Terre, Third Fact Finding Mission, Azerbaijan–Georgia– Turkey Pipeline Project – Azerbaijan Section, October 2004.
22. S Pegg, 'Can Policy Intervention Beat the Resource Curse? Evidence from the Chad Cameroon Pipeline Project', *African Affairs* 105(418), 2006, pp 1–25.
23. J G Frynas, 'The False Developmental Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies', *International Affairs*, 81(3), 2005, p 591
24. J M Mammadbayli, 'Private Sector and Its Co-operation with the Oil Industry in Azerbaijan', unpublished speech presented at the seminar Corporate and Social Responsibility: From Words to Actions, Chatham House, London, 15–16 October 2001.
25. L H Gulbrandsen & A Moe, 'Oil Company CSR Collaboration in "New" Petro-States', *Journal of Corporate Citizenship*, 20, 2005, pp 53–64.

ƏLAVƏLƏR

Regressiya analizində istifadə edilmiş məlumatlar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin internet saytından götürülmüş və aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir.

İl	BXi(mln,\$)	Əhali(min nəfər)	Məzənnə (AZN_USD)	Orta aylıq əmək haqqı (AZM)
1995	375,1	7643,5	0,89	12.5
1996	620,5	7726,2	0,82	17.9
1997	1307,3	7799,8	0,80	28.3
1998	1472,0	7876,7	0,77	33.7
1999	1091,1	7953,4	0,87	36.9
2000	927,0	8032,8	0,91	44.3
2001	1091,8	8114,3	0,95	52
2002	2234,9	8191,4	0,98	63.1
2003	3371,0	8269,2	0,99	77.4
2004	4575,5	8349,1	0,98	99.4
2005	4893,2	8447,4	0,92	123.6
2006	5052,8	8553,1	0,87	149
2007	6674,3	8666,1	0,84	215.8
2008	6847,4	8779,9	0,8	274.4
2009	5468,6	8922,4	0,8	298
2010	8247,8	8997,6	0,8	331.5
2011	8 673,9	9111,1	0,79	364.2
2012	10314,0	9235,1	0,78	398.4
2013	10540,9	9356,5	0,78	425.1

Cədvəl A-1: Regressiya analizi məlumatları illər üzrə

BXI	Əhali(min nəfər)	Məzənnə (AZN_USD)	Orta aylıq əmək haqqı (AZM)
2,6	3,883	-0,05061	2,140
2,8	3,888	-0,08619	2,222
3,1	3,892	-0,09691	2,420
3,2	3,896	-0,11351	2,598
3,0	3,901	-0,06048	2,776
3,0	3,905	-0,04096	2,830
3,0	3,909	-0,02228	2,898
3,3	3,913	-0,00877	2,993
3,5	3,917	-0,00436	3,145
3,7	3,922	-0,00877	3,221
3,7	3,927	-0,03621	3,302
3,7	3,932	-0,06048	3,398
3,8	3,938	-0,07572	3,531
3,8	0,394	-0,09691	3,610
3,7	3,950	-0,09691	3,639
3,9	3,954	-0,09691	3,680
3,9	3,960	-0,10237	3,721
4,0	3,965	-0,10791	3,759
4,0	3,971	-0,10791	3,788

Cədvəl A-2: Regressiya analizi məlumatları – loqaritmik

İl	BXİ (mln \$)	Vergi gəlirləri (% ÜDM)
1994	375,1	25,6
1995	620,5	18,0
1996	1307,3	98,5
1997	1472	10,7
1998	6847,4	12,7
2008	5468,6	16,4
2009	8247,8	14,1
2010	8673,9	12,2
2011	10314	12,2
2012	10540,9	25.6

Cədvəl A-3: Regressiya analizi məlumatları – illər üzrə vergi gəlirləri

ANNOTASIYA

XX əsrin sonlarından etibarən qloballaşma yeni mərhələyə qədəm qoydu. Sözsüz ki, bunun ən böyük səbəbi “Sovet İttifaqı”nın və “Şərq bloku”nun dağılması və soyuq müharibənin sona çatması oldu. Bu dövrə təsadüf edən texnoloji innovasiyalar da qloballaşma meyllərinin daha sürətli vüsət almasına gətirib çıxardı. Beləliklə, dünya ölkələr siyasi müharibəni kənara qoyub “iqtisadi müharibə” müstəvisinə keçmiş oldular. Bu “müharibə”də artıq silahlar yox firmalar xüsusilə də transmilli kompaniyalar əsas subyektər halına gəldi. Şirkətlər mənfəətini artırmaq üçün öz sərhədlərini aşaraq heç tanımadıqları ölkələrə belə getməyə tərəddüd etmədilər. Bunun nəticəsi olaraq dünyada transmilliləşmə axını başladı ki, burada da rəqabətə dözümlü firmalar öz yerlərini möhkəmləndərək bazarda söz sahibi oldular.

Düyanın yeni liderləri artıq siyasi xadimlər yox “P&G”, “McDonalds”, “Coca Cola”, “EXXON MOBILE”, “BP”, “HSBC”, “SONY”, “APPLE”, “SAMSUNG”, “MERCEDES- BENZ”, “TOYOTA” və s. kimi transmilli kompaniyalar oldu.

Eyni zamanda azad iqtisadi zonalar, gömrük ittifaqları və digər inteqrasiya blokları transmilli korporasiyaların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə və dünyaya daha sürətlə yayılmasına şərait yaratmışdır. Bir başqa səbəb də kapital ixracı vasitəsilə ucuz işçi qüvvəsindən yararlanaraq bir tərəfdən öz gəlirlərini maksimumlaşdırırlar digər tərəfdən isə özlərinə uzaq olan bazarları ələ keçirirlər. TMK-ın dünya iqtisadiyyatında belə kütləvi yayılmasını dünya ölkələrinin təsərrüfat həyatlarındakı sürətli beynəlmilləşmə və liberallaşdırma prosesləri, həmçinin şirkətlərin öz xarici filialların fəaliyyətlərinin aktiv idarə etməsinə imkan yaradan informasiya vasitələrinin meydana gəlməsi transmilliləşmə prosesini stimullaşdırır.

Ölkəmizin global iqtisadi proseslərdəki mövqeyi, transmilli kompaniyaların ölkəmizə olan marağı “BP” şirkəti nümunəsi ilə əks olunmuşdur. Qloballaşma prosesinin bu istiqamətdə aparılan tədqiqat nəticəsində dünya iqtisadiyyatındakı transmilliləşmə meylləri aşkarlanmış, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına

integrasiyası və transmilliləşmə prinsipləri müəyyənləşdirilmiş, nəticə və təkliflər hazırlanmışdır.

ABSTRACT

Globalisation stepped into new phase at the end of 20th century. The main reason behind this change was collapse of Soviet Union and Eastern block and end of “Cold War”. Technological innovations which coincided to this period further propelled globalisation process. Therefore, countries shifted from political wars into financial wars. In this war, means of war were replaced from arms to companies particularly transnational corporations (TNC). In order to increase their profits, firms broke national borders and started to operate in far countries. Consequently, transnationalisation stream started to grow and companies with competitive advantage firmed their positions in the global market.

New leaders of the world are not political leaders, but the transnational companies like P&G”, “McDonalds”, “Coca Cola”, “EXXON MOBILE”, “BP”, “HSBC”, “SONY”, “APPLE”, “SAMSUNG”, “MERCEDES- BENZ” and “TOYOTA”.

Furthermore, free trade zones, customs unions and other forms of economical integration blocks further resulted in increase in economical efficiency of transnational corporations and spreading around the world. Additionally, TNCs are maximising their profits by benefiting cheap work forces abroad and expanding into new markets.

Azerbaijan’s position in the process of the globalisation and operations of key TNC’s in Azerbaijan in the context of BP have been studied in this paper. Common characteristics of transnationalisation, transnationalisation tendencies in context of globalisation and economical integration of Azerbaijan into global economy have been identified and conclusions and recommendations have presented.

РЕЗЮМЕ

Глобализация вступила в новую фазу в конце 20-го века. Основной причиной изменений является распад Советского Союза и Восточного блока, как и конец "холодной войны". В дополнении, технологические инновации, которые совпали с данным периодом, привели к ускорению процесса глобализации. Вследствии чего, страны перешли от политических в финансовые войны. В такой войне, средства ведения, т.е. оружия были переданы в руки компаний, преимущественно в руки транснациональных корпораций (ТНК). В целях прироста прибыли, фирмы сломали национальные границы и стали работать в отдаленных странах. В итоге, поток транснационализации постепенно возрастал и компании с конкурентным преимуществом подтверждали свои позиции на мировом рынке.

Новые мировые лидеры являются не политиками, а транснациональными компаниями, такими как P & G ", " Макдональдс ", " Кока-Кола ", " Exxon Mobile ", " BP ", " HSBC ", " SONY ", " APPLE ", " SAMSUNG ", " Mercedes-Benz "и" Тойота ".

Увеличение экономической эффективности ТНК и их распространение по всему миру произошло в результате появления зон свободной торговли, таможенных союзов и других форм экономической интеграции. Также этому способствовало использование дешевой рабочей силы за рубежом и расширение ТНК на новые рынки.

Позиция Азербайджана в процессе глобализации и по отношению к деятельности ключевых ТНК на примере BP была изучена в данной статье. В дополнении, общие характеристики транснационализации и ее тенденции в контексте глобализации, а также в экономической интеграции Азербайджана в мировую экономику были выявлены, после чего представлены выводы и рекомендации.